

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SINIFSAK AYRIŞMANIN OSMANLI SİYASETİNE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Gökhan TUNCEL

HAZIRLAYAN

Göksel TÜRKER

MALATYA - 2018

ONAY SAYFASI

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Yüksek Lisans Programında Doç. Dr. Gökhan TUNCEL danışmanlığında hazırlanan “Sınıfsal Ayrışmanın Osmanlı Siyasetine Etkisi” başlıklı tez 20.07.2018 tarihinde, jüri tarafından oy birliğiyle kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı: Doç. Dr. Selahaddin BAKAN
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Gökhan TUNCEL
Jüri Üyesi: Dr. Öğrt. Üy. Murat SEZİK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ONUR SÖZÜ SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Göksel TÜRKER

BİLDİRİM SAYFASI

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

. .2018

Göksel TÜRKER

ÖZET

Toplumsal sınıf kavramı, insanlığın üretime geçmesiyle birlikte, eşitlikçi yapının bozulmasıyla ortaya çıkmaya ve gelişmeye başlamıştır. Ancak bu kavram, Marx onu yazılarında kullanana kadar çoğunlukla geri planda kalmıştır. Marx'ın bu kavramı kullanmasıyla birlikte, toplumsal sınıf kavramı, birçok sosyal bilimcinin de dikkatini çekmiştir. Bu çalışmada toplumsal sınıf kavramı, ortaya çıkardığı ayrışma ve bu ayrışmanın Osmanlı siyaseti üzerindeki etkisi açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelime: Toplumsal Sınıf, sınıfsal ayrışma, Osmanlı siyaseti

ABSTRACT

The concept of social class, with the passing of mankind through production, has begun to emerge and develop with the deterioration of egalitarianism. But this concept has often remained on the back until Marx used it in his writings. With Marx's use of this concept, the concept of social class has attracted the attention of many social scientists. In this study, the concept of social class was examined in terms of the separation and its effect on Ottoman politics.

Key Words: Social class, class stratification, Ottoman politics

İÇİNDEKİLER

Onur Sözü Sayfası	i
Bildirim Sayfası	ii
Özet	iii
Abstract	iv
1. Araştırma Hakkında Genel Bilgiler	4
1.1. Araştırmanın Konusu	4
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	5
1.3. Araştırmanın Kapsamı	6
1.4. Araştırmanın Hipotezleri.....	6
1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası.....	7
2. Siyaset, Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf	8
2.1. Siyaset	8
2.2. Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf	10
2.3. Toplumsal Sınıfların Ortaya Çıkışı	16
3. Ortaçağ Avrupa'sının Siyasi, Toplumsal, Ekonomik Yapısı ve Yaşanan Sorunlar	20
3.1. Ortaçağ Avrupa'sında Siyasal Sistem: Feodalizm	20
3.2. Ortaçağ Avrupa'sında Toplumsal Yapı: Katmanlar.....	25
3.3. Merkezi Yapının Bozulması ve Kilisenin Güçlenmesi	26

3.4. Ortaçağ Avrupa'sında Düşünsel Yapı: Dinsel Düşünüş	28
3.5. Ortaçağ Avrupa'sında Üretim Biçimi: Feodal Üretim.....	31
3.6. Haçlı Akınlarının Etkisiyle Güçlenen Ticaret Burjuvazisi	32
4. Yeniçağ Avrupa'sında Yaşanan Ekonomik, Toplumsal ve Felsefi Dönüşüm.....	33
4.1. Sanayi Devrimi ve Sanayi Toplumu	33
4.2. Dinsel Düşünüştten Bilimsel Düşünüşe Geçiş	36
5. Avrupa'da Sınıfsal Ayrışmanın İdeolojik ve Siyasi Alandaki Yansımaları.....	38
5.1. Sınıfsal Ayrışma ve İdeolojiler	38
5.1.1. Aristokrasi ve Muhafazakârlık	39
5.1.2. Burjuvazi ve Liberalizm	41
5.1.3. İşçi Sınıfı ve Sosyalizm.....	42
5.2. Sınıfsal Ayrışma ve Siyaset.....	44
6. Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısı	46
6.1. 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti Ekonomisi.....	46
6.2. Osmanlı Devleti ve Asya Tipi Üretim Tarzı	51
6.3. Sanayi Devrimi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Üretim Biçimi ve Ekonomik Yapı	56
7. Osmanlı Devleti'nde Sınıfsal Ayrışmanın Siyasete Etkisi.....	62
7.1. Geleneksel Toplumsal Sınıflar ve Siyaset.....	69
7.1.1. Köylüler ve Siyaset	70

7.1.2. Ayanlar ve Siyaset.....	75
7.1.3. Dinsel Aristokrasi.....	82
7.2. Modern Toplumsal Sınıflar ve Siyaset.....	86
7.2.1. İşçi Sınıfı ve Siyaset.....	87
7.2.2. Burjuva Sınıfı ve Siyaset.....	91
7.3. Yöneticiler-Bürokratlar ve Siyaset.....	97
8. Osmanlı Devleti'nde Sınıfsal Ayrışma ve Siyasi İdeolojiler.....	107
8.1. Muhafazakârlık.....	107
8.2. Liberalizm.....	111
8.3. Sosyalizm.....	113
9. Sonuç.....	115
Kaynakça.....	121

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu başlık altında araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı hakkında genel bir bilgilendirme yapılacaktır. Ayrıca araştırmanın hipotezlerinin ne olduğu ortaya konulduktan sonra, araştırmanın sunuş sırası ele alınacaktır.

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu, Osmanlı toplumunda sınıfsal ayrışma ve sınıfsal ayrışmanın Osmanlı siyasetine etkisidir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren güçlü bir merkezîyetçi yapıyı benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu, diğer Türk Beyliklerinin tutumundan ve Türklerin geleneksel yönetim tarzından farklıdır. Diğer Türk Beyliklerinde, devlet yönetici ailenin mülkü sayılmaktaydı. Bu nedenle, şehzadeler ve prensler merkeze karşı bağımsız bir biçimde hareket edebilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde ise güçlü bir merkezi denetim her türden ayrılıkçı görüşü ortadan kaldırmaktaydı. Egemenlik tek bir merkezde toplanmakta ve kesin bir itaat sağlanmaktaydı (Ateş, 1997: 40).

Osmanlı, diğer Türk Beyliklerinden farklılaştığı gibi, aynı zamanda Avrupa Devlet'lerinden de farklı özellikler göstermekteydi. Osmanlı'nın kurulduğu dönemde Avrupa'da merkezi otorite boşluğu bulunmaktaydı. Bu durumun kaynağı, Roma İmparatorluğu'nun dağılması ve 3. başlık altında da bahsedileceği gibi, feodal siyasal sistemdir. Sistem feodal olduğu için, Avrupa'daki toplumsal tabakalar da buna göre şekillenmiş, serfler ile aristokratlar Avrupa toplumsal yapısının iki büyük tabakasını oluşturmuştur.

Osmanlı'da ise merkezi yapının güçlü olması, feodal bir yapının oluşumunu engellemiş ve toplumsal tabakalar da bu güçlü merkezi yapıya uygun olarak gelişmiştir.

Köylüler toplumun en kalabalık tabakasını oluşturmuş, bunu ise ayanlar ve yöneticiler-bürokratlar takip etmiştir. Kuruluşundan itibaren bu kesimleri bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nde, toplumsal yapı sanayi devriminin yavaş yavaş Osmanlı topraklarına da uğramasıyla değişmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır. Avrupa'da sanayi devriminin etkisiyle gelişen işçi sınıfı ve burjuva sınıfı, Osmanlı toplumsal yapısında da görülmeye başlanmış, köylüler, ayanlar, yöneticiler-bürokratlar gibi geleneksel toplumsal grupların yanına işçiler ve burjuvazi gibi (sınıf bilinci düzeyleri Batı'dakinden farklı da olsa) sanayi devrimi sonrası modern toplumsal gruplar da eklenmiştir. Ancak ileride de değinileceği gibi, ortaya çıkan bu toplumsal sınıfların siyasi ve sosyal etkisi, yöneten-yönetilen ilişkisinin etkisiyle sınırlı kalmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde toplumsal sınıflar, sınıfsal ayrışma ve sınıfsal ayrışmanın siyasete etkisi, Avrupa örneği ile karşılaştırılarak, tarihsel süreçte Osmanlı'nın sınıfsal yapısı ve bu yapının siyasi alan başta olmak üzere ekonomik ve hukuki yansıması incelenmektedir.

Osmanlı'da farklı toplumsal ayrışma kaynakları mevcuttur (etnik, dini vb.) ve dönemsel olarak bunlardan bazıları öne çıkmıştır. Bu kaynaklardan ekonomik temelli bir ayrışmanın ürünü olan sınıf temelli ayrışmanın varlığı bu çalışmanın konusudur. Bu çalışma, toplumsal sınıfların siyasete etkilerinin farklı düzeylerde olduğunu kabul etmektedir. Bu kabulle birlikte, Osmanlı'da sınıflı bir yapının olmadığını savunan görüşlerin aksine, dönemin toplumsal sınıflarının incelenmesi imkânı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu çalışmada, sanayi devrimini yaşamış bir Avrupa örneği ile sanayinin yeterince gelişmediği Osmanlı Devleti karşılaştırılarak, iki örnek arasındaki benzerlikler ve

farklılıklar ortaya konulacak, konunun daha iyi kavranması ve daha sağlam bir temele oturması sağlanacaktır.

Yapılan bu çalışma, doğal koşullar, din, kültür ve toplumsal yapılar gibi pek çok unsurdan etkilenen siyasetin, ekonomik temelli bir ayrışma olan sınıfsal ayrışma kavramından nasıl ve ne ölçüde etkilendiğinin ele alınmasıyla birlikte, Osmanlı siyasetiyle ilgili analizlerin daha derinlemesine yapılabilmesine katkı sağlayacaktır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Çalışmada mekân, zaman ve konu itibariyle bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Çalışma, dönem olarak, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti dönemini kapsamaktadır. Ancak çalışmanın tarihsel dönem açısından esas odağı 18. yüzyıl sonrasıdır. Ağırlığın 18. yüzyıl sonrasına verilmesinin temel nedeni ise sanayi devriminin bu yüzyılda başlaması ve sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan yeni düzenin sınıfsal ayrışmayı artırması, keskinleştirmesi ve yeni toplumsal sınıfları ortaya çıkarmasıdır.

Çalışmanın konu açısından kapsamı ise; toplumsal sınıf, sınıfsal ayrışma ve siyaset kavramları, Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıdır.

1.4. Araştırmanın Hipotezleri

1. Farklı ayrışma kaynaklarına dayanan toplumsal yapısı bulunan Osmanlı Devleti’nde, toplumsal yapının siyasal belirleyicilik düzeyi siyasetin toplum üzerindeki belirleyicilik düzeyinden düşük kalmıştır.

2. Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu geleneksel toplumsal yapının değişim ve dönüşümünde piyasa koşullarından daha çok devlet ve din etkili olmuştur. Devlet ve dinin

etkili olması, Batı'daki sınıfsal yapı temelli siyasetin Osmanlı'da yaşanmamasına neden olduğu gibi, sınıfsal ayrışma sınırlarının belirginleşmemesine de neden olmuştur.

3. Güçlü bir sınıfsal yapının ortaya çıkmaması, sınıf bilinciyle hareket eden üst düzey kamu bürokrasisinin siyasal alandaki etkisini artırdığı gibi, Osmanlı'daki katılımcılık kültürünün zayıf kalmasına, demokrasinin istikrarlı bir gelişim sağlayamamasına neden olmuştur.

1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası

Çalışmanın birinci başlığında, araştırma hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci başlığında, siyaset ve toplumsal sınıf kavramları tanımlanmış, toplumsal sınıfların ortaya çıkışı ele alınmıştır. Üçüncü ve dördüncü başlıkta, Osmanlı hakkında yapılacak olan değerlendirmelerin daha sağlam bir temele oturması, aradaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konması için Avrupa örneği tarihsel süreç içinde yaşadığı dönüşümler dikkate alınarak incelenmiştir. Beşinci başlıkta, Avrupa'da sınıfsal ayrışmanın ideolojik ve siyasi alandaki yansımaları ele alınmıştır. Altıncı başlıkta, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve toplumsal yapısı ele alınmıştır. Yedinci başlıkta, çalışmanın esas konusunu oluşturan Osmanlı Devleti'nde sınıfsal ayrışma ile siyaset ilişkisi ele alınmıştır. Sekizinci başlıkta, Osmanlı Devleti'nde sınıfsal ayrışma konusu, siyasi ideolojiler açısından ele alınmıştır. Çalışma dokuzuncu başlıkla yani sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

2. SİYASET, TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE SINIF

Çalışmanın konusu “Sınıfsal Ayrışmanın Osmanlı Siyasetine Etkisi” olduğundan, bu kavramların tek tek ele alınıp, açıklanması da gerekmektedir. Bu kapsamda ilk olarak siyaset kavramı ele alınacaktır. Ardından toplumsal sınıf kavramına ve bu sınıfların nasıl ortaya çıktığına değinilecektir.

2.1. Siyaset

Arapça kökenli bir sözcük olan siyasetin kelime anlamı Türk Dil Kurumu’na göre “Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış” biçiminde tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr 14.05.2018). Antik Yunan döneminde ise siyaset sözcüğü, şehir devleti anlamına gelen “polis” ile bağlantılı olarak kullanılmıştır. Buna göre siyaset polisi ilgilendiren işlerdir ve yalnızca polis içinde gerçekleşir. Köken itibarıyla Arapça bir sözcük olan siyaset, anadilinde ise atların eğitilmesini ifade etmektedir.

Siyaset kelimesi sözlüklerde böyle tanımlansa da, sosyal bilimlerdeki birçok kavramda olduğu gibi, siyasetin tanımı üzerinde de görüş birliğine varılamamıştır. Siyaset; güç ve otorite kullanımı, toplu karar verme süreci, kıt kaynakların dağıtılması, manipülasyon, aldatma, uzlaşma ve uyum, çatışma, yönetme sanatı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bismarck siyaseti bir bilim olarak değil, bir sanat olarak tanımlamıştır. Burada sanat ile kastedilense idare sanatıdır. Ona göre toplumda kontrol, ortak kararların verilmesi ve uygulanmasıyla sağlanır (Heywood, 2016: 64-65).

Siyasetin tanımı dışında başka bir anlaşmazlık konusu ise siyasetin nerede ve hangi koşullarda vücut bulduğuyla ilgilidir. Burada başlıca iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre, siyaset yalnızca devletli toplumlarda görülen bir faaliyettir.

İkinci görüş ise, siyasetin insanın bulunduğu her yerde var olan evrensel bir süreç olduğunu savunmaktadır (Leftwich, 2015: 2). Antik Yunan'da, dönemin ünlü düşünürlerinden Aristoteles, insanı “İnsan doğası gereği bir poliste yaşamak zorunda kalan hayvandır” şeklinde tanımlamıştır (Heater, 2007: 31). Bu tanım, Aristoteles'in sadece insana yönelik bakış açısını yansıtmamakta, aynı zamanda siyasete yönelik bakış açısını da yansıtmaktadır. Dikkat edilecek olursa, siyasetin de aynı insan gibi yalnızca bir devletli toplumda var olabileceği savunulmaktadır. Bu bakış açısı ise, yukarıda belirtilen iki görüşten ilkinin yansıtmaktadır.

İdeolojilerin siyaset tanımları incelendiğindeyse, ilk olarak liberalizmin, siyaseti çoğu zaman müzakere, uzlaşma ve tavizlerle çatışmaları çözme aracı anlamında mümkün olanın sanatı biçiminde yaptığı tanım karşımıza çıkmaktadır. Buna göre gerçekte uzlaştırılmayacak çatışma bulunmamaktadır (Heywood, 2016: 66). Liberalizmin aksine Marxizm, siyasetin uzlaşmazlıkları çözebileceğine yönelik görüşleri reddetmektedir (Callinicos, 2015: 61) ve siyaseti çatışma temelinde açıklamaktadır. Marx ve Engels, Komünist Manifesto'da (2003: 115-117) siyaseti, bir toplumsal sınıfın diğer bir toplumsal sınıfı ezmek amacıyla örgütlemiş olduğu güç biçiminde tanımlamıştır. Marx'a göre siyaset, sosyal yaşamın gerçek zeminini oluşturan ekonomik temelin değil, üstyapının bir parçasıdır (Heywood, 2016: 73).

Yapılan bu tanımların birçoğunda bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Bu ortak noktaların ilki, siyasetin her şeyden önce bir faaliyet olmasıdır. İkincisi, siyasetin toplumsal bir etkinlik olmasıdır. Üçüncüsü siyasetin çok farklı düşünce istek, ihtiyaç veya ilginin varlığıyla gelişmesidir (Heywood, 2016: 64).

2.2. Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf

Toplumsal gruplar bugüne kadar sadece sınıfsal açıdan değil, örneğin kastlar ya da zümreler olarak da ayrıışmışlardır. Bu tip ayrıışmalar genel olarak “toplumsal tabakalaşma” kavramıyla açıklanmaktadır. Toplumdaki grupların ayrı ayrı gruplar halinde farklılaşması, eğer bu grupların hiyerarşi oluşturduğu gözlemlenebilirse, sosyal tabakalaşmaya dönüşmektedir. Genel olarak sosyolojide üç ana tabaka bulunmaktadır. Bir kast sisteminde farklı tabakalarda, etnik saflık belirlenmektedir ve kastlar arasında hareketlilik söz konusu değildir. İnsanlar bütün hayatını dünyaya geldiği kast içinde geçirir. Feodal toplumlardaki zümre sisteminde tabakalar arası hareketlilik genellikle çok azdır ya da hiç yoktur. Zümreler, toprağa sahip olma ve serflik yoluyla belirlenir (bu konu, “Ortaçağ Avrupası’nda Toplumsal Yapı: Katmanlar” başlığında daha ayrıntılı bir biçimde incelenecektir). Sanayi toplumlarındaki ekonominin esas alındığı tabakalaşma ise sınıf bağlamında belirlenmektedir. Sınıf hiyerarşileri resmi olarak sosyal hareketliliğe imkân tanır (Edgar, A ve P. Sedgwick, 2007: 340). Nitekim Bozkurt da (2011: 199) sınıf düzeninde her bir ferдин konumunun önemli oranda kişisel (bilhassa da iktisadi) başarıya göre belirlendiğini ifade etmiştir. Ona göre neredeyse bütün sanayi toplumları sınıf düzeni üzerine kurulan bir tabakalaşma sistemine sahiptir. Bu tip toplumlarda, uzmanlık bilgisi ve eğitim, kişilerin toplumsal kökenlerinden daha önemlidir. Sınıflar arası evlenme, zümre ve kast sistemleriyle karşılaştırıldığında daha yaygın olarak görülmektedir.

Sınıf sözcüğü konuşma dilinde farklı anlamlara gelmektedir. Kimi zaman öğrencilerin buldukları derslikler anlamında kullanılmakta, kimi zaman da bir şeyin kalitesini belirtme anlamında kullanılmaktadır. Sınıf, elbette bu kullanımların dışında farklı anlamlar da ifade etmektedir. Ancak sınıf kavramı bu çalışmada toplumsal sınıflar

açısından incelenecektir. Bu kavramın daha iyi anlaşılması için öncelikle sınıf sözcüğünün tarihi köklerine bakılması gerekmektedir.

Sınıf sözcüğü, Latince “classis”ten türemiştir. Antik Roma’da Servius Tullius döneminde, Roma halkını vergilendirmek için kullanılmıştır (www.etymonline.com 15.05.2018). Philippe Beneton’a göre, sınıf sözcüğü Fransızcaya (classe olarak) 14. yüzyılda, İngilizceye ise (class olarak) 18. yüzyılda girmiştir. Her iki dile de sınıf sözcüğü Latince “classis”ten geçmiştir. Classis, bir ülkede yaşayan vatandaşları sahip oldukları mal varlığına göre ayıran türlü grupları belirtmek için kullanılmıştır. On yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılda, Fransızcada bu kavram kategori kelimesine benzer bir anlam taşımaktaydı. Kavram, toplumsal farklılıkları belirtmek için kullanılmaktaydı. Ancak döneminin daha iyi yerleşmiş, bilhassa sıra, meslek vb. şekillerde hiyerarşi ifade eden öteki kavramlarıyla karşılaştırıldığında imtiyazlı bir konuma da sahip değildi. Bu durum, aynı dönemde İngilizce açısından da geçerli olmuştur. Class, hem fertleri hem de nesnelere sıralamak ve düzenlemek için kullanılmıştır. Toplumsal gerçekliğe uygulandığında da, aynı anlam kümeleri içinde diğerlerinden pek farklı değil, hatta daha önemsizdi (Sayınta, Ankara Üniversitesi, 2011: 43).

Beneton, sınıf sözcüğünün kavramlaşma sürecine de değinmiştir. Değişim öncelikle 18. yüzyılın sonlarında İngiltere’de, ardından da 19. yüzyılda Avrupa’nın öteki ülkelerinde gerçekleşmiştir. Sınıf kavramı, bir bakıma kendi özerkliğini kazanırken, önceki kavramlardan farklı anlamlara da gelmeye başlamış, toplumsal ayırım ve ilişkileri farklı düşünmenin bir anlatım şekli olmuştur. Sosyolojinin veyahut siyasi düşüncenin önemli bir kavramına dönüşen modern toplumsal sınıf kavramının tarihi de böylece başlamıştır. Beneton’a göre sınıf sözcüğü bugünkü bilinirliğine Marx sayesinde kavuşmuştur. Toplumsal sınıfların geleneksel toplumlarda, diğer bir deyişle, sanayiden

önceki toplumlarda da mevcut olmasına karşın, bu konunun günümüzde bu derece tartışma ve araştırmalara konu olması, bu konuyu inceleyen, sınırları içine alan sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkışının, Sanayi Devrimi'nden sonraya rastlamasından çok, Komünist Manifesto'nun teorisyeni Karl Marx'ın sınıf kavramını kendisine ana ilham kaynağı olarak almasından kaynaklanmaktadır (Açıkgöz, 2011: 282-283).

Marx, toplumsal sınıfların temelini üretim araçlarının mülkiyetine dayandığını belirtmiştir. Kişilerin toplumsal sınıflar anlamında konumları, onların davranışlarını ve düşüncelerini belirlemektedir. Diğer bir ifadeyle sınıf, kişilerin toplumla bütünleşmesini ve kendine olan bakışını etkilemektedir (Bozkurt, 2011: 199-200). Marx'a göre, toplumsal sınıflar "özel mülkiyet" in gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte özel mülkiyet gelişmiş ve iki sınıf ortaya çıkmıştır. Bunlar, mülkiyete sahip olan sermaye sınıfı ve zamanla bunlara hizmet eden emekçi sınıftır (Çaha, 2010: 158-159).

Marx'a göre sınıfların mevcudiyeti yalnızca üretimin belirli tarihsel gelişim aşamalarına bağlıdır. Sınıfsal mücadeleler ise zorunlu olarak proleterya diktatörlüğüne varır. Bu diktatörlük de bütün toplumsal sınıfların yok olmasından ve sınıfsız bir topluma geçilmesinden meydana gelmektedir (Açıkgöz, 2011: 284). Proleteryanı meydana getiren şey ise doğal olarak var olan bir fakirlik değil, yapay olarak meydana getirilen fakirliktir (Marx, 1968: 285). Marx, gelir kaynaklarını, ücret, kâr ve toprak rantı olarak belirtmiştir. Buradan da, ücretliler yani işçiler, kapitalistler yani burjuvazi ve toprak sahipleri (aristokratlar) kapitalist üretim düzeni üzerine kurulmuş olan çağdaş toplumun üç büyük toplumsal sınıfını meydana getirmektedir. Burada sınıf ayrımı gelirin ekonomik kaynağının klasik ayrımı üzerine kurulmuştur (Marx, 1968: 282).

Güngör'e göre Marx'ın sınıf anlayışı şu şekildedir: "Sınıf denince, üretim mekanizması içindeki yerleri aynı olan bir insan grubu anlaşılır. Kapitalist sınıf üretim vasıtalarına sahip olanlardır. İşçiler ise bu sınıf tarafından istihdam edilerek üretim yapan fakat hiçbir üretim vasıtasına sahip olmayan sadece günlük gelirleriyle yaşayanlardır. Bunların dışında birde Orta Çağın kalıntısı halinde devam eden mülk sahipleri vardır. Köylülere gelince onlar sınıftan ziyade bir yığın meydana getirirler, çünkü bunlarda sınıf şuuru yoktur." Bu cümleden anlamı ve özü itibariyle bundan sonraki bölümlerde de bahsedilecektir. Marx'ın sınıf anlayışında, sınıf şuuru önemli bir yere sahiptir. Düşünme ve yaşama şekillerinde birlik ile uğraş birliği, herhangi bir toplumsal sınıfın gerçekliğinin mecburi şartıdır, ancak bunlar tek başına yetersizdir. Sınıf olarak nitelendirilebilmek için diğer toplumsal sınıflardan ayrılık duygusu, birlik bilinci, hatta diğer toplumsal sınıflara karşı düşmanlık duygusu olması gerekmektedir. Farklı sınıflar yalnızca bir başka sınıfa karşı ortak bir savaş yürüttükleri ölçüde bir sınıf meydana getirir. Anlaşıldığı üzere Marxist ideolojide bir toplumsal sınıfın meydana gelmesi için hayat tarzı gerekli şarttır, ancak tek başına yetmemektedir. Bu boşluğu ise yalnızca sınıf bilinci doldurabilmektedir. İşçilerin hayat tarzlarının onların böyle bir bilinç etrafında birleşmesine imkân vermesine rağmen, köylüler tüm ülke çapında örgütlenemedikleri için K. Marx onları bir toplumsal sınıf olarak kabul etmemiştir (Açıkgöz, 2011: 285-286).

Marx ve Engels'in günümüze kadar olan tüm tarihi, sınıf çatışması olarak kabul ettiği tarih yorumu, toplumsal sınıflara yönelik Marxist bakış açısına temel oluşturan birçok unsuru açıklamaktadır. Tarihin rastgele bir diliminde belli bir toplumun analizi, iki büyük toplumsal sınıf arasında gerçekleşen, henüz belirti göstermemiş ya da net bir şekilde görülebilen çatışma üzerine odaklanır. Bağımlı olan toplumsal sınıf, toplumdaki faal ekonomik üreticilerdir. Bununla birlikte bu toplumsal sınıfın mensupları üretim

sürecinde söz sahibi olamayacak ve böylelikle ürettikleri nesnelere tam kıymetini elde tutamayacaktır ya da bunun dışında o ürünün bir yere tahsisine veya dağıtılmasına karar veremeyecektir. Bunun sebebi, hâkim olan toplumsal sınıfın, toplumun iktisadi kaynaklar stokuna (ya da üretim araçlarına) sahip olacak ve onları kontrol edecek olmasıdır. Bu yüzden hâkim ve bağımlı sınıflar arasında oluşacak olan ilişki, sömürü üzerine kurulacaktır. Sömürünün kesin içeriği ise gerçekleşeceği belirli tarihsel evre veya üretim biçimine bağlıdır. Örneğin, kapitalist sistemde hâkim olan sınıf, kapitale bir diğer ifadeyle sermayeye sahip olan burjuvazidir. Bağımlı sınıf ise proleterya'dır (bu toplumsal sınıfın üyelerinin sahip olduğu tek şey, hayatta kalabilmek için satmak zorunda oldukları çalışma yeteneğidir). Sömürü, artı değer tahsisi yoluyla olmaktadır. Proleteryanın emeğini satmasının karşılığı, ürün satıldığı zamanki değişim değerinden daha düşük değerdedir. Burjuvazi ve proleterya, kapitalizmin başlıca tarihsel aktörleri olarak kabul edilse de, Marx başka sınıfların da var olacağını kabul eder. "Tarihin herhangi bir anında bu sınıflar daha önceki tarihsel aşamaların kalıntıları olabilir." Örneğin, feodal yapının ortaya çıkarmış olduğu aristokrasi, kapitalist düzen içinde de yaşamaya devam etmiştir veya daha sonradan önem kazanacak olan bir sınıfın erken bir formunu oluşturabilir (Edgar, A. ve P. Sedgwick, 2007: 69).

Weber ise sınıftan söz edilebilmesi için, bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesinin ortaklığı, bu ortak ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarların temsil etmesi, bu ögenin, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil edilmesi gerektiğini savunmuştur (Bozkurt, 2011: 201).

Weber'e göre mülkiyet sahibi olma ve mülksüzlük, tüm sınıfsal konumların esas kategorisidir. Bu konuda Weber, Marx ile mutabıktır. Ancak Weber'e göre sahiplik mülkiyetin tek önemli boyutu değildir. Örneğin büyük şirketlerin yöneticilerinde olduğu

gibi bazı güçlü insanlar, sahibi olmadıkları halde onu kontrol etmektedir. Eğer bu yöneticiler onu kendi çıkarları için kontrol edebilirlerse mülkiyetin kimde olduğu da uygulamada pek fazla bir anlam ifade etmeyecektir (Bozkurt, 2011: 201).

Persons'a göre, insanlar tarih boyunca birbirini toplumsal hiyerarşi içerisinde sıraladıklarında öncelikle şu niteliklere bakmıştır: iktidar ve otorite, akrabalık ilişkileri, mal varlığı ya da servet, kişisel nitelikler, başarılar. Bütün dönemlerde bunlardan hangisine öncelik atfedilerek insanların belli toplumsal makamlara konacağı o dönemin egemen olan değer sistemine göre belirlenmiştir. Feodal toplumlarda bireylerin doğuştan getirmiş olduğu nitelikler önem kazanmıştır. Kapitalist toplumda ekonomik güç önemli olmuştur. Sosyalist sistemlere gelindiğinde ise, herkes bulunduğu mevkiinin gerektirmiş olduğu rolü nasıl yerine getirdiği açısından değerlendirilmektedir. Bununla birlikte hiçbir toplum saf bir biçimde bu üç toplum tipinden birine dâhil olmadığı için, her toplumda, hiyerarşi yukarıda ifade edilen beş unsuru da içine almaktadır. Ancak toplumsal sınıf düzeninin oluşması açısından toplumlar geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayrılırsa denilebilir ki, geleneksel ve modern toplumlarda sınıf düzenini oluşturan temel ölçütler farklıdır. Geleneksel toplumlarda bu temel ölçütü verilmiş özellikler oluştururken, modern toplumlarda kazanılmış özellikler önem kazanır (Açıkgöz, 2011: 290).

Tünay'a göre, toplumdaki insan grupları üretim süreci içerisindeki aldıkları rollere göre belirli ilişkilere girmektedir ve bu durum da sınıfsal ayrışmaya yol açmaktadır. Kapitalist üretim biçimi incelendiğinde, görülmektedir ki işçiler ve kapitalistler (üretim araçlarına sahip olanlar) birer sınıf olarak ortaya çıkmaktadır. Üretim araçlarının sahibi olmayan işçiler ile sahibi olan kapitalistler, işçilerin artı değer üretimi rolünü dolaysız olarak üstlendikleri ve kapitalistlerin ise bu artı değere el koydukları bir ilişki içindedir (Tünay, 1995: 17).

2.3. Toplumsal Sınıfların Ortaya Çıkışı

Toplumsal sınıfların neden ortaya çıktığını anlamak için, öncelikle tarihçilerin tanımladığı şekliyle “ilkel topluluklar” incelenmelidir. Amerikalı antropolog Henry L. Morgan, toplumları yabanıl (savage) ve uygar (civilized) toplumlar olarak iki gruba ayırmıştır (Morgan, 1907: 6). Ona göre yabanıl (vahşi) toplumlar üretime geçememiş toplulukları ifade ederken, uygar toplum ise günümüzün sınıflı, devletli okur-yazar toplumları ile tarihte bu aşamaya ulaşmış toplumları ifade etmektedir. Günümüzün insanlık tarihçileri ise “yabanıl topluluk” yerine “ilkel topluluk” kavramını kullanmaktadır. İlkel topluluk, maddesel ve simgesel araçlar, ekonomik, toplumsal, kültürel yapı açısından karmaşık olmayan, farklılaşmamış topluluktur. İlkel toplulukta genellikle toplumsal eşitsizlikler bulunmamaktadır. Ekonomik ve siyasal eşitsizlikler ise hiç yoktur. Çünkü eşitsizlikleri ortaya çıkarıp, bunları besleyebilecek bir üretim bulunmamaktadır. Emegın verimliliği emekçiyi doyurmaktan öteye geçemediği için, artı üretilip, birilerini diğerlerinden daha zengin yapacak düzeye ulaşmamıştır. Geçim biçimi ise doğada hazır olarak bulunan besinlere el koymak şeklindeki toplayıcılık ve avcılıktır. Hem bitkisel hem de hayvansal besinlerin sağlanması topluca yani kolektif olarak yapılmıştır. Erkekler avcılık, kadınlarsa toplayıcılık yapmıştır (Şenel, 2009: 134-137).

Benzer bir biçimde, Engels de Marx’ın ölmeden önce ardında bıraktığı notlardan yola çıkarak yazdığı “The Origin of the Family, Private Property, and the State” adlı eserinde ilkel topluluğun yapısından bahsetmiştir. Ona göre ilkel topluluk, göçebelerden oluşan, özel mülkiyetin olmadığı, yiyecek ve aletlerin paylaşıldığı ve basit bir komünizmin yaşandığı topluluktur (Gandy, 2012: 12-13).

İlkel topluluğun bu örgütlenme biçimi, eşitlikçi küçük topluluk anlamında ilkel komünal toplum olarak adlandırılmıştır. Daha sonra ise bu yapıyı daha iyi yansıtan “takım” kavramı kullanılmıştır. Takım kavramı, bu toplulukların hem eşitlikçi küçük topluluk anlamını hem de ilkel topluluklardaki işlev bölümü olgusunu aynı anda çağrıştırmaktadır. Günümüzde, avcılık ve toplayıcılığa devam eden ilkel topluluklar da aynı biçimde 100’ü aşmayan üyeden oluşan takımlardır. Bu topluluklarda doğuştan ayrıcalıklı kişiler, sonradan edinilmiş statü farkları gibi farklılıklar bulunmamaktadır. Farklılık sadece roller düzeyindedir ve üyeler büyük oranda birbirine eşit tutulmaktadır. Bu topluluklarda iş bölümü gelişmemiştir ancak kadınlar ve erkekler arasında işlev bölümü bulunmaktadır. Erkekler avcılıkla, kadınlar da toplayıcılık işleriyle ilgilenmektedir. Erkekler takımı, kadınlar ise çocukları korumaktadır. İçlerinde takım kaptanını andırır biçimde bir av lideri bulunmaktadır. İlkel toplulukların bu nitelikleri göz önünde tutulduğunda, bu toplulukların toplumsal örgütlenmelerinin takım olarak adlandırılması isabetli olacaktır (Şenel, 2009: 137).

Hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte ilkel komünal toplumda özel mülkiyetin tohumları gelişmeye başlamıştır (Gandy, 2012: 14). Bunun yanında toprağa yerleşme ve üretimin başlaması da, ilkel topluluğun eşitlikçi yapısını ortadan kaldırmıştır. Göçebe yaşamda toprağı mal edinme söz konusu değildir. “Topraktan sadece yararlanır.” Benzer bir durum taşınır eşyalar ve araçlar için de geçerlidir. Takılar vb. mallar dışında, eşyalar ve araçlar topluluk tarafından ortak bir şekilde kullanılmaktadır. Bunun dışında, göçebeler taşıma sorunları sebebiyle, eşya ve araçları sınırlı tutmaktadır. Bu yüzden bunlardan yararlanılsın veya yararlanılmasın, toprak, eşya ve araçlar özel sahipliğin tekeline alınmaz (Şenel, 2009: 267-268).

Toprağa yerleşen topluluklarda ise bu tür sınırlılıklar ortadan kalkmaktadır. Bir kez tarıma açılan, üzerinde emek harcanan toprak, geçici olarak yararlanılan bir araç olmaktan çıkmaktadır ve uzun dönemde birçok defa yararlanılacak bir mal durumuna gelmektedir (Şenel, 2009: 268). Bu durum da Marx'ın belirttiği ve temelini sahip oldukları gelir kaynaklarına dayandırdığı toplumsal sınıfların ortaya çıkışı için uygun zemini hazırlamıştır. Hatırlatmak gerekirse, Marx, arazi sahipleri olan aristokratlar, üretim araçlarına sahip olan burjuvalar ve üretim araçlarına sahip olmayan işçiler olmak üzere üç büyük toplumsal sınıf tanımlamıştır. Bu sınıfları meydana getiren, toplumu farklı sınıflara ayıran şeyin ise gelirin kaynağı olduğunu belirtmiştir (Levine, 2006: 47).

Engels'e göre de, emeğin verimliliğinin yani gelişmişlik seviyesinin düşük, varlığın az olduğu toplumlarda kan bağıının belirleyici etkisi görülmektedir. Fakat bu toplumlarda emeğin ürün verme gücünün artması, özel mülkiyetin gelişmesi, servet eşitsizliği gibi etkenlerle birlikte sonuç olarak menfaatleri birbirine karşıt olan sınıflara ulaşacak temeller atılmaktadır. Ona göre, kan bağı üzerine kurulu olan eski toplum yapısı, yerini geliştirmekte olan toplumsal sınıfların çatışması sonucu, tarihin tüm özünü biçimlendiren sınıf çatışmasının yaşandığı yeni topluma bırakmıştır. Bu yeni toplum ise tamamen mülkiyet rejimi tarafından belirlenmektedir. Engels uygarlığı iş bölümü, iş bölümü sonucunda fertler arasında meydana gelen değişim yani mal değişimi temelinde açıklamış ve bu iki durumu içine alan mal üretiminin tam anlamıyla gelişerek, daha önceki ilkel toplum yapısını altüst ettiğini savunmuştur (Şenel, 2009: 332-333). Kısaca mülkiyetin belli ellerde toplanması, kaçınılmaz bazı sonuçlar doğurmuştur. Buna göre toplumsal sınıflar ortaya çıkmış ve bu sınıflar insanlığı uygarlığa götüren süreci başlatmıştır (Gandy, 2012: 14).

Sonuç olarak, ilkel topluluğun kabaca eşitlikçi bir toplum olduğu, topluluğun bütün üyelerinin yaş, cinsiyet gibi doğal durumlar dışında aynı kabul edildiği, hiyerarşik ilişkilerin olmadığı, doğuştan ya da sonradan edinilmiş ayrıcalıkların bulunmadığı, istikrarlı (kararlı) ve durağan bir yapıda olduğu söylenebilir. İlkel topluluğun bu kararlı yapısı ise “kararlı denge yasası” olarak adlandırılmaktadır. Kararlı denge yasasını açıklayacak olursak, ilkel topluluğun yapısı, eşitliğin herhangi bir sebeple bozulması durumunda, eşitlikçi dengenin yeniden kurulması yönünden işlemektedir. Bir kişinin ya da bir ailenin diğerlerinden daha fazla besin sağlaması söz konusu olmamaktadır. Çünkü avcılık ve toplayıcılık topluca yapılan etkinliklerdir. Kısaca, ilkel topluluğun hem altyapı hem de üst yapı öğeleri bozulan eşitliği yeniden sağlama yönünde işlemektedir. İşte ilkel topluluğun bu işleyişi kararlı denge yasası adını almaktadır (Şenel, 2009: 144-155). Ancak toprağa yerleşme, üretim, özel mülkiyet, ilkel topluluktan uygar topluma geçiş gibi nedenler, ilkel topluluğun bu kararlı denge durumunu bozmuş ve eşitsizliklere yol açarak sınıflı bir toplumu doğurmuştur.

3. ORTAÇAĞ AVRUPA'SININ TOPLUMSAL, SİYASİ, EKONOMİK YAPISI VE YAŞANAN SORUNLAR

Milattan sonra beşinci ve on beşinci yüzyıl arası dönem ortaçağ olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Avrupa'daki bazı toplumsal tabakaların temeli atılmış (örneğin aristokratlar ve serfler), ileride devrimlere yol açacak siyasi ve ekonomik sistemler (feodalizm gibi) bu dönemde şekillenmiştir. Bu nedenle Avrupa'nın toplumsal, siyasi ve ekonomik yapısını anlamlandırabilmek için öncelikle ortaçağ dönemi ele alınmalıdır.

3.1. Ortaçağ Avrupası'nda Siyasal Sistem: Feodalizm

Ortaçağın toplumsal, iktisadi ve siyasi kurumları feodal kelimesi ile nitelendirilmektedir. Buna göre bu toplum feodal ekonominin ve feodal siyasal kurumların ağır bastığı, feodal bir toplum olarak tanımlanabilir (Şenel, 2010: 226). Feodalizmin özünde, örgütlenmiş bir devletin olmadığı lokal seviyede, bir tür hükümet görevinin yürütülmesi bulunmaktadır. Beş yüz ile bin kilometre karelik bir alan üzerindeki en güçlü ve en önemli kişi, daha az toprağı bulunanların hamiliğini üstlenmiştir. Onlar da bu kişiye bağlılık sözü vermiştir. Böylelikle, feodal lorduyla, vassalıyla ve toprağına bağlı köylüleriyle (serfler), feodal sistem meydana gelmiştir (Sander, 2011: 73).

Feodal sistemde sadakat ilişkisi çoğunlukla yazılı olarak, bazı zamanlarda da sözlü olarak yapılan bir sözleşmeden doğmaktaydı. Bu sözleşme, feodal sözleşme ya da fief sözleşmesi olarak adlandırılabilir. Sözleşme ile düzenlenen bu ilişkide, koruma altına alınan "vasal", onu koruma altına alan "süzeren" adıyla anılmaktadır. Sözleşme yapılırken süzeren, önünde diz çöken vasala bir avuç toprak verirdi. Bu eylem, süzerenin

sözleşmede belirtilen topraklar üzerinde mülkiyet haklarını kendine alıkoyuşunu, onlardan yararlanma hakkını ise vasala bırakışını ifade etmektedir. Fief sözleşmesiyle vasal, mülkiyet haklarından vazgeçtiği eski topraklarından ya da süzerenin verdiği topraklardan askeri bir hizmet ödeme karşılığında yararlanan kiracı konumuna düşmektedir (Şenel, 2010: 234). Feodalizm kavramının, köken olarak Latince “feodum” kelimesine dayanması ve “hizmet karşılığında bağışlanmış mülk” anlamına gelmesi de bu durumu anlaşılır kılmaktadır (Akyılmaz, 2015: 21).

Fief sözleşmesi tek yanlı bir işlem değildir. Sözleşmeyle hem vasala hem de süzerene bazı haklar tanınmakta ve bazı yükümlülükler yüklenmektedir. Vasal (koruma altında bulunan kişi), bu sözleşmeyle süzerene bağlı olduğunu ilan etmektedir. Süzerenin yapacağı savaşlarda, kendini donatmış olarak ve varsa kendine bağlı olan diğer vasallarla birlikte süzerenin yanında yer alma yükümlülüğü altına girmektedir. Süzeren ise, kendisine bağlılık yemini etmiş olan vasalının can ve mal emniyetini sağlama, onu gözetme, ona adaletli davranma yükümlülüğü altına girmiştir. Feodal sözleşme ile vasal sadece topraklardan yararlanma hakkını değil, aynı zamanda o topraklar üzerinde yaşayan serfler üzerinde de efendilik etme, onları yönetme ve yargılama haklarını da elde etmiş veya korumuştur (Şenel, 2010: 234-235).

Çalışma, Osmanlı hakkında olduğundan, Osmanlı'nın feodal bir sisteme sahip olup olmadığı da ele alınmalıdır. Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısı Avrupa'dakinden oldukça farklı özellikler göstermektedir. Osmanlı'da güçlü merkezi devlet yapılanması ile bu yapının altyapısını oluşturan tımar sisteminin incelenmesi, feodal Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki farkların ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nde geçimlerini ya da hizmetlerine ait masrafları karşılamak amacıyla bazı askerlere ve memurlara belli bölgelerden kendi adlarına tahsil

yetkisiyle tahsis edilmiş vergi kaynaklarına ve bu amaçla tahsis edilen gelir kaynaklarından senelik geliri yirmi bin akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir. Tımar geleneğinin tarihi eski Pers İmparatorluğu'na kadar uzanmaktadır (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 195). Bazı yazarlar, tımar sisteminin Bizans toprak düzeninin bir devamı olduğunu savunmuştur (Ateş, 1997: 42). Ancak Osmanlı tımar sisteminin, feodal sistemdeki fief sözleşmelerinden ciddi farkları bulunmaktadır.

Osmanlı'da, Avrupa benzeri bir soylular tabakası bulunmamaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde soyluluk yalnızca devleti yöneten aileye ve siyasal ağırlığı kısıtlı olan seyyidlere yani peygamber soyundan gelen kişilere aitti. Osmanlı Devleti'nde sipahi, hiçbir zaman Tımarı içindeki belli topraklara sahip ve onu köylüye angarya olarak işleten konumunda olmamıştır (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 197). Tımar sahiplerinin köylüler üzerindeki tek hakkı, kanunlarla belirlenmiş bazı vergileri toplamaktır. Tımar sahipleri ve köylüler arasında bir sorun yaşandığında, bu sorunun çözülmesi ve incelenmesi yerel kadılar ya da merkezden gelen emirlere göre gerçekleştirilmekteydi (Ateş, 1997: 45). Merkeziyetçi bir devlet yönetimine olanak sağlayan siyasal ve askeri koşullar, beylerin elinde doğrudan doğruya kendi adamları (bu durum merkeziyetçi yapının bozulmaya başladığı dönemlerde değişime uğramıştır. İleride de bahsedileceği gibi ayanlar, bu dönemde giderek kendi başlarına hareket eder olmuşlardır.) veya kendilerine tabi köylülerin angarya hizmetiyle ekilip-biçilecek toprak bulunmasını imkânsız hale getirmiştir (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 197).

Tımarın feodal bir kurum olup olmadığını tartışmadan önce Osmanlı'nın feodal bir devlet olup olmadığına bakıldığında, ortaya Osmanlı Devleti'nin güçlü merkeziyetçi yapısı çıkmaktadır. Bu durum ise Osmanlı Devleti'ni Ortaçağ dönemi Avrupa'sının güçsüz devletlerinden ayırmaktadır. Gerçekten kuruluşundan beri kuvvetli bir

merkeziyetçi devlet yönetiminin egemen olduğu Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi, Avrupa'daki feodal uygulamaların tersine kuvvetli merkezi otoriteye zarar vermeyecek şekilde oluşturulmuştur (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 198). Buna ek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu günden beri feodalleşmeye karşı sürekli önlem alması ve bunda yüzyıllarca başarılı olması da, Osmanlı'yı feodal devletlerden farklılaştırmıştır (Ateş, 1997: 47).

Osmanlı hükümdarları, Devlet'in topraklarını ve vatandaşlarını babadan kalma bir mülk gibi algılamış, toprak ve tebaa arasında kendi otoritesinden başka otorite tanımamıştır. Bu nedenle Osmanlı padişahları ele geçirdikleri yerlerde, mahalli feodal güçlere ve kurumları hemen ortadan kaldırmış veya feodal aileleri kendi tımar sistemi içerisinde denetim altına almıştır. Tımar sisteminde, sipahi tımarını senyör malikânesinden farklı kılan ve onu devletin müdahalesine açık kılan özelliklerden bir diğeri de, sipahilerin senyörler gibi toprağından elde edilen gelire malik olmayıp sadece sipahiye terk edilmiş vergi gelirlerini ve beratında yazan miktar kadarını toplama yetkisini elinde bulundurmasıdır (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 200). Aynı zamanda sipahilerin özel ordu besleme, para basma ve vergi koyma gibi haklara sahip olmadığı da belirtilmelidir (Öksüz, 2011: 86).

Osmanlı Devleti, tımara sahip olanların hem miras yoluyla intikaller, hem de sipahinin bulduğu yeri tasarrufuna alarak büyüyüp feodal beyler haline gelmemesi için gerekli önlemleri almıştır. Sipahilere sadece bir köyün bütün gelirleri yerine birden fazla köyün gelirlerinden paylar vermenin daha yeğlenen bir durum olması da bu şekilde yürütülen şuurlu bir siyasetin eseridir. Böylelikle sipahilerin feodal beylere benzer bir şekilde köylerin toprağı ile köylüler üzerinde denetim kurması engellenmeye çalışılmıştır (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 201). Ayrıca, bey ve paşaların da sıklıkla farklı bölgelere

atanmasıyla, belirli bir toprakla aile ilişkileri kurmaları engellenmekteydi. Bu da feodalleşme eğilimlerinin önlenmesini sağlamaktaydı. Bunun dışında tımar geleneksel olarak babadan oğula geçse de, belli durumlarda tımarlar sahiplerinden geri alınabilmekteydi. Bu durumlara örnek olarak askeri yükümlülüğü yerine getirmeme, toprağın ekimini sağlamama gibi sebepler verilebilir (Timur, 2001: 214).

Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerdeki feodal ilişkileri miri arazi sistemiyle kontrol etmeye çalışırken, tımar sisteminin kendisinin meydana getireceği feodal ilişkileri de sürgün yoluyla yapılan iskânlarla engellemeye çalışmıştır. Osmanlı idarecileri, otoritelerini tanımak mecburiyetinde kaldıkları ya da kendileriyle işbirliği yapan güçlü bir kesim dışında, bilhassa Avrupa'da ele geçirdikleri topraklara pekçok Türkmen ailesini sürgün ederek yerleştirmiştir. II. Murat döneminde Arnavut Sancağı'nda yapılan tetkike göre, bu bölgede bulunan 335 tımarın 100'ü Saruhan, Canik, Bolu ve Engürü'den sürülmüş, Türk kökenli sipahilere aittir. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun fethinden sonra da, yerli Hıristiyan beylerin neredeyse hepsi Rumeli'ye sürülmüştür. Bu bölgede sadece eski Gürcü beylerine ait bir miktar toprak sahiplerinin elinde bırakılmıştır. Benzeri bir şekilde, Kıbrıs'ın iskânı da Anadolu'dan her 10 aileden birinin sürülmesi gerçekleştirilmiştir. Buradan yola çıkarak denilebilir ki, Osmanlı Devleti feodal hareketlerle daima bir savaş halinde olmuştur. Fethettiği yerlerde ciddi bir feodalitenin izlerini taşıyan örf ve adetlerle karşılaşmış, kendisine özgü bir düzen oluşturabilmek için, onlarla mücadele etme durumunda kalmıştır (Timur, 2001: 218-219).

Osmanlı'da köylüler hiçbir biçimde toprağa bağlı değildir, vergisini ödemek koşuluyla özgürdür (Ateş, 1997: 46). Osmanlı Tımar sistemi ise çok güçlü bir merkezi devletin yönettiği, soy aristokrasisine dayalı olmayan, esasında bir vergi toplama sistemidir (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 203).

Osmanlı'nın güçlü merkeziyetçi yapısı ve tımar sistemi, Avrupa'daki gibi "aristokrasi ve serf" katmanlarının oluşmasına izin vermemiştir. Bu katmanlar ise bir sonraki başlıkta yani "Ortaçağ Avrupası'nda Toplumsal Yapı: Katmanlar" başlığı altında incelenecektir.

3.2. Ortaçağ Avrupası'nda Toplumsal Yapı: Katmanlar

Ortaçağın feodal sisteminde serfler ve soylular (aristokratlar ya da feodal beyler) olarak iki ana katman bulunmaktaydı (Akyılmaz, 2015: 24). Üçüncü bir katman olarak şehirlerde hayatını sürdüren ve ortaçağın ilk dönemlerinde ufak bir grup olan, dolayısıyla da etkisiz kalan, ama çağın sonlarına gelindiğinde büyüklüğü ve etkisi artacak olan tüccarlardan ve zanaatçılardan meydana gelen şehirli orta kesimler sayılabilir.

Serfler, feodal toplumun en altında bulunan katmandır. Ayrıcalıklı efendilerine ait olan topraklarda, soyluların araçlarıyla üretim yapan kimselerdir. Üretilen ürünlerin senelik gıda ihtiyaçları haricinde kalan kısmını rant olarak efendilerine vermektedirler. Bunun dışında senenin belli zamanlarında efendilerinin bazı işlerinde karşılıksız olarak çalışan kimselerdir. Serflere siyasi haklar tanınmamıştır. İktisadi farklılaşma (çalışan-çalıştıran, üretim araçlarına sahip olan olmayan farklılaşması) siyasi alana yönetilen yönetilen farklılaşması şeklinde yansımıştır. Feodal beyler olan soylular yöneten, serfler ise yönetilen konumunda yer almıştır. Serflerin üzerinde, serflerin çalıştıkları malikânelerin sahipleri olan soylular (feodal beyler ya da bir başka deyişle aristokratlar) katmanı bulunmaktadır. Bunlar, barış zamanlarında malikânelerini yönetip, savaş zamanında kendilerini ağır atlı (şövalye) olarak donatıp, bağlandıkları üst feodal beylerin ordularına katılan kimselerdir. Ortaçağda malikâne sahibi olmak suretiyle üretim araçlarını elinde bulunduran soylular katmanı, nüfusun yalnızca onda birini

oluşturmaktaydı. “Malikâneelerde, toprakların üçte biri ile dörtte biri arasındaki bölümü, malikâne sahibinin ailesinin geçimine ayrılmıştı.” Ancak bu toprakların ekilmesi ve biçilmesi de köylülere yüklenen angarya hizmetleri arasında olduğundan, serfler tarafından yapılmaktaydı (Şenel, 2010: 233-234).

3.3. Merkezi Yapının Bozulması ve Kilisenin Güçlenmesi

Daha önceki başlıklarda feodal sistemin özünde, örgütlenmiş bir devletin bulunmadığından ve merkezi otoritenin zayıf olduğundan söz edilmiştir. Yine bu açıdan Ortaçağ Avrupa’sı, Osmanlı Devleti ile karşılaştırılmıştır. Avrupa’daki bu durumun nasıl meydana geldiğini açıklamak için Roma İmparatorluğu incelenmelidir.

Roma, bir köyler topluluğuyken, MÖ 6. asırda büyüyerek bilinen anlamda bir kent-devlete dönüşmüştür. MÖ 500’lü yıllarda 850 kilometrekarelik bir bölgeye sahip bulunan Roma, MÖ 260’ta 130.000 kilometrekarelik bir alanda etkin denetim kurmuştur. Kartaca ile yaptıkları savaşlardan sonra ise Kuzey Afrika, Batı Anadolu, Makedonya, Suriye ve Grek Yarımadası’nı ele geçirmiştir. Milattan önce yüz otuz yılında ise Akdeniz’e kıyısı olan tüm topraklar Roma’nın egemenliği altına girmiştir (Sander, 2011: 42-43).

Böylesine geniş toprakları denetimine alan Roma İmparatorluğu, tek bir merkezden idare edilemeyecek ölçüde büyümüştür. Diğer taraftan toplum içinde var olan eşitsizlikçi unsurlar da İmparatorluğun birliğini sarsacak sonuçlar doğuracak ölçüde gelişmiştir. Bu durum ise, Roma sisteminden soğumuş, gittikçe kalabalık hale gelen bir proleterya yaratmıştır. Roma yönetimi ve esas olarak Roma toplumu giderek bozulmaya başlamıştır. Roma İmparatorluğu özellikle bu dönemde (M.S. dördüncü ve beşinci asırlarda) bir tanesi içeriden diğeri ise dışarıdan olmak üzere iki tehdit ile karşı karşıya

kalmıştır. Dış tehdit, barbar Cermenlerin, Roma'nın zayıflamaya başlaması üzerine ciddi bir sorun olmaya başlayan akınlarıdır. İç tehdit ise, eşitsiz bir yapıdaki Roma toplumsal düzeninden hoşnut olmayan aşağı katmanlar arasında yayılan Hıristiyanlıktır (Şenel, 2010: 237-238).

Roma hükümdarları, imparatorluğun bu tehditlerle parçalanmasını önlemek üzere, daha önceleri bütün güçleriyle cephe aldıkları Hıristiyanlığı benimsemiştir. Hıristiyanlığın imparatorluğun dağılmakta olan bütünlüğünü tekrardan inşa edecek bütünleştirici bir yapı olabileceğini fark etmişlerdir. Bu amaçla, Hıristiyanları kovuşturma politikalarından vazgeçilerek, öncelikle dinsel hoşgörü politikası benimsenmiştir. Daha sonra ise, 380'de, Hıristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir. Hıristiyanlığın resmi din olmasıyla birlikte o döneme dek yeraltına çekilmiş bir örgüt olan kilise, yer üstüne çıkmıştır. Hızlı bir şekilde imparatorluğun yönetsel örgütlenişine koşut bir yasal örgütlenme süreci içine girmiştir (Şenel, 2010: 238). Roma'nın iktisadi yapısı zayıfladıkça, bilhassa şehirlerde Hıristiyanlığa geçenlerin sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Artık Hıristiyanlar, Hıristiyanlık ve Hıristiyanlığın başına geçecek olan Papa, dikkate alınması gereken güçler olmuştur (Sander, 2011: 46).

Barbar halkların saldırısı içten çürümüş olan Roma İmparatorluğu'nu parçalamıştır. Roma hudutlarını geçen Vizigot hükümdarı Alarik, 410 yılında Roma'yı yağmalamıştır. Bu tarih ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılış tarihi olarak kabul edilen 476 arası, imparatorluğun can çekişme dönemi olarak kabul edilebilir. Roma İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasi sistemi yıkıldığında, kilise kendini, Avrupa'nın sağlam kalan tek organize büyük müessesesi olarak bulmuştur. Bu yüzden de ister istemez, imparatorluğun görevlerini elinden geldiğince üstlenmek zorunda kalmıştır. Hıristiyan toplumlar arasında birleştirici bir rol oynamış, bu uğurda gerekirse dünya

işlerine karışma eğilimine girmiştir. Adeta Roma imparatorunun yerini papa, il (eyalet) valilerinin yerini ise piskoposlar almıştır (Şenel, 2010: 238). Burada her ne kadar Roma İmparatorluğu'nun yıkılışında iç ve dış faktörlerin birlikte etkili olduğu belirtilse de, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına yönelik öne sürülen görüşlerde fikir birliğine varılmamıştır. Bazı yazarlar Roma'nın dıştan gelen barbar saldırıları nedeniyle yıkıldığını savunmuştur. Yunan tarihçi Polybius, Roma'nın imparatorluk dönemi başlamadan önce bile, çöküşün öngörülemez dış güçler tarafından gelebileceğini belirtmiştir. Benzeri bir biçimde Latin şairler yazdıkları şiirlerde, fethedilmemiş yerlerde yaşayan, uygar olmayan vahşi insanların, İmparatorluk için birçok tehlike içerdiğini ifade etmiştir. Diğer yazarlar ise Roma'nın sadece barbar akınlarının etkisiyle değil, içerde yaşanan çürümenin de etkisiyle yıkıldığını belirtmiştir (Goffart, 2006: 23).

Kilise ilk olarak bu manevi gücünü ve tek geniş örgütsel yapı oluşuna dayanan yetkesini, zamanla artırmıştır. Bunu Hıristiyanların, bağışladıkları mülklerin birikmesiyle zenginleşerek sağlamıştır. Böylece, saygınlığını ve yetkesini iktisadi esaslar üzerine kurarak, hiyerarşik yapısı, geniş mülkleri ile neredeyse devletleşmiştir. Sahip olduğu büyük toprakları üretim yapmak üzere feodal beylere teslim eden papalar ve piskoposlar, beylerin üzerinde süzeren konumuna yükselmiştir. Burada belirtmek gerekir ki, Hıristiyanlar, Roma yetkililerince kovuşturuldukları dönemde, havariler ya da misyonerler tarafından kurulan gizli Hıristiyan toplulukları olan "kilise hücreleri" biçiminde örgütlenmişlerdir (Şenel, 2010: 238-240).

3.4. Ortaçağ Avrupası'nda Düşünsel Yapı: Dinsel Düşünüş

Roma İmparatorluğu'nun yıkılma nedenlerinden biri olan barbar akınları, birçok kurumu etkilediği gibi Hıristiyanlığı da etkilemiştir. O zamana kadar teoloji konusunda

kendini oldukça özgür hisseden düşünürler, bu dönemden sonra dar kalıpların arasına sıkışmak zorunda kalmıştır ve felsefe dinin emri altına girmiştir (Ateş, 1997: 17). Bu nedenle ortaçağa dinin, düşünce yapısına ve felsefe dünyasına da dinsel düşünüşün egemen olduğu söylenebilir. Ortaçağda Batı'nın toplumsal yapısına feodal niteliğin hâkim olması gibi, düşünce dünyasına da dinsel düşünme biçimi yani Hıristiyan düşünüşü hâkim olmuştur. "Cermen akınları, ortaçağ toplumunun antik klasik kültürle (Yunan ve Roma düşünüşüyle) ilişkisini kesintiye uğratmıştır." Bunun dışında, kilise örgütü dışında okuryazarlığın da neredeyse unutulmasına sebep olmuştur. Cermen baskınları esnasında ve daha sonrasında gelen karanlık çağda tek örgütlü büyük yapı kilise olmuştur. Okuma ve yazmayla ilgilenen tek kurum da aynı biçimde kilise olmuştur. Cermen feodal beyleri, yerleşme, uygarlaşma döneminin başında, boş zamanlarında savaşçılıkla ve avcılıkla uğraşmıştır. Bu nedenle, okuma ve yazmaya ya da bilgi edinmeye ilgi duymamıştır. Bunun sonucunda da düşün dünyasına din adamları ve Hıristiyan düşünüşü egemen olmuştur (Şenel, 2010: 251).

Hıristiyanlık siyasi mesajlardan daha çok dini ve ahlaki mesajlara odaklanmıştır. Hıristiyanlığın esas mesajında, dini ve ahlaki değerler üzerinden bir kurtuluş yolu vaz edilmiştir. İlk kuşak Hıristiyanlar, stoacılara benzer şekilde doğal hukuk, insanların eşitliği ve yönetimin ilahi otoriteye ait olduğu inancını geliştirmiştir. Özellikle de insanlar arasındaki eşitlik düşüncesi, ilk kuşak Hıristiyanların üzerinde önemle durduğu temel konu olmuştur. Bu düşüncüyü vurgulamak için Aziz Pavlus, "Sizler Yunan ya da Yahudi, özgür ya da köle, erkek ya da kadın değilsiniz; hepiniz Mesih İsa'nın şahsında birsiniz." demiştir. Hıristiyanlık, bu düşüncenin de etkisiyle Roma'da yaygın olarak bulunan kölelik sistemini bir bakıma sarsmıştır (Çaha, 2010: 51-52).

Daha sonraki dönemlerde ise, Kilisenin formülleştirdiği şekliyle, ortaçağın düşünce yapısı eşitsizlikçi, imana dayalı ve ikiyüzlü bir kültür ve ideolojiye dönüşmüştür. Eşitsizlikçidir, çünkü köleliği de içine alarak, bu dünyadaki eşitsizlikçi düzen, Tanrı, melekler, insanlar, hayvanlar biçiminde sıralanan evrensel, tanrısal hiyerarşinin bir gereği olarak görülmüştür. Öte dünyacıdır, çünkü eşitlikçi istekler diğer dünyaya ertelenmiş, bu dünya değersiz kabul edilmiş, bu dünyadaki maddi değerler aşağılanmış, manevi değerleri yüceltilmiştir. Ölümünden sonraki hayat, bu dünyadaki hayattan daha önemli olarak gösterilmiş ve bu dünyadaki hayatın üstüne çıkarılmıştır. İkiyüzlüdür, çünkü maddi değerleri, zenginliği, hazzı aşağı gören din adamları hâkim katmanı, bu nimetlerden bol bol yararlanmışlardır. Topluma ise, maddi olmayan değerlere ehemmiyet vermelerini, bu dünyadaki fakirliğe tahammül etmelerini tavsiye etmiştir (Şenel, 2010: 315).

Ayrıca bu dönemde bazı Kilise babaları, inananları iki sınıfa ayırmıştır. Bunlar ruhban sınıfı (clerical man) ve sıradan insan sınıfıdır (lay man). Sıradan insan olarak kabul edilen kişiler, kendi başlarına Kutsal Kitabı okuma, onu anlama ve dolayısıyla da Tanrı ile bağlantı kurma yeterliliğine sahip değildir. Bu kişiler, kilise otoritesi olan ruhban sınıfı üzerinden Tanrı ile iletişime geçebilirler. Kısaca, kilise babaları bu görüşleriyle, Hıristiyanlıktan yeni bir anlayış geliştirmiştir. Bu anlayış ortaçağ boyunca Avrupa'da hâkim düşünce olarak devam etmiştir. Ortaçağın derinliklerine gelindikçe de kilise otoritesi hem devleti hem de insan yaşamının en küçük ayrıntılarını kuşatır duruma gelmiştir (Çaha, 2010: 55-56).

Şunu da eklemek gerekir ki, bu dönemde imparatorlar, taçlarını papanın elinden almak zorunda kalmıştır. Papanın onaylamadığı birinin ise imparator olarak atanması mümkün değildir (Çaha, 2010: 56).

3.5. Ortaçağ Avrupası'nda Üretim Biçimi: Feodal Üretim

Ortaçağ üretimi (kasabalarda, dönemin hâkim üretim biçimini etkileyecek çapta olmayan, kendi üretim araçlarıyla kendi dükkânlarında çalışan zanaatkârların yaptığı üretim ve köyle kasaba veya kasabalar arası küçük çaplı alışveriş haricinde) feodal beylerin malikânelerinde yürütülmekteydi (Şenel, 2010: 301). Malikânenin yiyecek ihtiyacı tarlalardan, bahçelerden, mera ve çayırlarda otlatılan hayvanlardan sağlanmıştır. Yiyecekler malikânede bulunan dokuma atölyelerinde, serf kadınlar tarafından dikilmiştir. Malikânede yer alan farklı atölyelerde de zanaatkârlar feodal beyin ve serflerin ihtiyaçlarını karşılayacak mallar üretmiştir. Kimi zaman malikâne içinde karşılanamayan ihtiyaçlar ortaya çıktığında, bu ihtiyaçlar malikâne yakınında bulunan şehirlerdeki haftalık pazarlardan veya arada sırada kurulan panayırlardan takas yoluyla elde edilmiştir. Ancak ticaret yollarının riskli, ticaret yapmanın maliyetinin yüksek olduğu bir dönemde gerçekleşen değiş tokuş da bu sebeplerden dolayı geniş çaplı olmamıştır (Akyılmaz, 2015: 28-29).

Feodal üretim biçimi, üretim ünitelerinin kendi kendine yeterli olması nedeniyle, kendisini tekrarlayan, fakat yenileyemeyen bir kısır döngü içine düşmüştü. Feodal düzenin iç çelişkisinin temelinde, üretici güçleri geliştirme yeteneğinden yoksun oluşu yatmaktaydı. “Üretimin artırılmayışı, zamanla besleyemediği dolayısıyla düzeni yıkıcı öğeler durumuna gelen tarımsal kökenli bir iç proleterya oluşturmuştu.” Diğer taraftan iktisadi konumlarında asırlarca ciddi bir gelişim meydana gelmeyen serflerde, sisteme karşı artan bir düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ikisinin birleşmesi, feodal sistemi temelinden sarsacak tehlikeler oluşturmuştur (Şenel, 2010: 301).

3.6. Haçlı Akınlarının Etkisiyle Güçlenen Ticaret Burjuvazisi

Feodal topluma egemen olan iki katmandan (zümreden) birini oluşturan din adamları arasından ileriye görenler, Haçlı akınlarını organize ederek, eşitsizlikçi yapıda olan feodal ve sabit düzenin ortaya çıkarıp tehlikeli olacak ölçüde artırdığı tarımsal kökenli proleteriyayı dışarı atmak istemiştir. Karayollarını yeterince güvenli görmeyen Avrupalılar, Haçlı akınlarının büyük bir bölümünü, İtalya'dan denizyoluyla göndermiştir. Bu yolla ilk başta Haçlıları, sonraysa hacıları taşımaya başlayan İtalyan gemi sahipleri, bu gemi sahipleriyle birlikte de İtalya liman kentleri, giderek zenginleşmiştir. Haçlı Akınları'nın başlatmış olduğu büyük ticaretle, topraktan elde edilen servetin dışında ticaretten elde edilen zenginlikler de oluşmuştur. Böylece aristokrat zümrenin karşısında ticaret yoluyla zenginleşmiş tacirler kesimi gelişmiştir. Giderek mal üretimiyle, yani endüstri yoluyla zenginleşen endüstrici kapitalistler de ortaya çıkacaktır. Yeni sınıfa (artık katman, zümre yerine sınıf denmesini gerektiren kesimlere) kasabalarda, kentlerde oturdukları için, kasabalı, kentli anlamında burjuva (kentsoylu) denmiştir (Şenel, 2010: 302-303).

4. YENİÇAĞ AVRUPASI'NDA YAŞANAN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE FELSEFİ DÖNÜŞÜM

Yeniçağ, Avrupa'nın ortaçağdaki klasik yapısının büyük dönüşümler geçirdiği bir dönemdir. Bu dönemde Avrupa'nın tarıma dayalı üretim biçiminin yerini sanayi üretimi almaya başlamış, dine dayalı düşünce yapısı yerini bilimsel düşünceye bırakmıştır. Yaşanan bu değişimler, toplumsal yapıyı da dönüştürmüştür. Bu başlık altında, yaşanan bu değişim ve dönüşümler incelenecektir.

4.1. Sanayi Devrimi ve Sanayi Toplumu

Toprakların sınırlı olmasına karşın, ticaretin böyle bir sınırı bulunmamaktadır. Dolayısıyla ticaretten elde edilecek malvarlığının da bir sınırı yoktur. Sonuç olarak, İtalyan ticaret şehirlerinde, İtalyan toprak soylularından hem daha zengin hem de sayıca daha çok bir toplumsal sınıf oluşmaya başlamıştır. Feodal toplumu asıl sarsan şey de bu ticaret kapitali olmuştur. Ticaret kapitali zamanla endüstri kapitali niteliğine dönüşmüş ya da endüstri kapitalini yaratmıştır. Bir tüccarın, deniz ötesine yapılan büyük bir siparişi karşılamak için, ev ev, dükkân dükkân dolaşıp yapılmış mal toplaması pek kolay bir iş ve elverişli bir yol değildir. "Daha elverişli daha uygun, hem de tacir için daha kârlı bir başka yol ise, tacirin büyük bir yapımevi (imalathane) açıp, zanaatçıları, köylüleri, buraya toplayıp onları ücretle çalıştırarak, büyük tutarlarda mal ürettirmesidir." Çoğunlukla da bu yola başvurulmuştur. İşte ticaret kapitalinin endüstri kapitalini oluşturması, ya da endüstri kapitaline dönüşmesi olayı budur (Şenel, 2010: 303-304).

Sanayi, ilk aşamalarından itibaren getirdiği olanak ve umutla insanları kendine çekmiştir. Devamlı bir şekilde insan selini sanayi bölgelerine çeken göçler, sadece bir yer değiştirme ve insanların mekân içinde dağılışı anlamına gelmemekte; aynı zamanda

meslek değişikliği, toplumsal durum değişikliği anlamına da gelmektedir. İ göçlerle birlikte, önceki ekonomide bulunmayan yeni bir büyük toplumsal sınıf, sanayi işçileri sınıfı ortaya çıkmıştır (Freyer, 2014: 14) .

İmalathane üretimi, endüstri alanında giderek artan bir işbölümüne yol açmıştır. Bunun dışında, serflerin ve zanaatçıların işçilere dönüşmesi sürecini başlatmıştır. Çok kişinin çalıştığı bir imalathanede, bir işçinin işin tamamını değil de bir parçasını yapınca, işini kısa sürede öğrenip daha verimli olduğu görülmüştür. İmalathane içerisinde iş bölümüne gidilmek suretiyle, her işçiye işin küçük bir parçası verilmeye başlanmıştır. Bu yöntemle birlikte ise yapım harcamaları yani maliyetler düşürülmüştür (Şenel, 2010: 304).

Sanayinin ihtiyaç duyduğu işçileri sağlayan birinci kaynak köyler, ikincisi ise eski küçük sanatlar olmuştur. Sanayileşmenin her dalgası eski zanaatları ezmiş veya onların etkinlik alanını daraltmıştır. Daha önceleri küçük zanaatlarla uğraşmış olanlar, artık buradan kazanç sağlayamayacak duruma gelmiştir. Birçok insanın geçiminde bu durum ortaya çıkmıştır. Bu süreçte el dokumacıları dokuma fabrikalarında, sabun üreten esnaf kimya sanayisinde işçi olmuştur. Üretim alanlarının diğer dallarında da benzer durumlar meydana gelmiştir (Freyer, 2014: 14).

Bu durum karşısında, kendi dükkânlarında kendi araçlarıyla üretimde bulunan zanaatkârlar, imalathanelerin ucuz mallarıyla rekabet edemeyerek iflas etmiştir. Üretim araçlarını satıp, imalathanelerde ücret karşılığı çalışmaya başlamışlardır. İşte bu durum zanaatkârların işileşmesi olarak adlandırılmaktadır. Tacirlerin, eve iş verme sistemiyle çalıştırdıkları köylüleri imalathanelere çağırmaları ise serflerin işileşmesini başlatmıştır. Topraklardan çıkarılan veya aşırı nüfus artışıyla topraktan beslenemeyen serflerin ve

bağımsız köylülerin kente göçüp imalathanelerde iş aramaları ise bu olguyu hızlandırmıştır (Şenel, 2010: 304-305).

Zanaatkârlıktan gelenler sanayi için nitelikli işçileri, köylerden gelenler ise bilgisiz ve niteliksiz işçileri oluşturmuştur. Böylelikle bu iki ana kaynaktan gelenler, sanayi işçileri sınıfını (proletarya) ortaya çıkarmıştır (Freyer, 2014: 15).

Bütün bu ekonomik gelişmelerin etkisiyle, ortaçağ feodal tarımsal üretim düzeni önemini kaybetmiştir. Sanayi üretimi (kapitalizm olarak) giderek hâkim üretim biçimi haline gelmiştir (Şenel, 2010: 305). “Kısaca, yeni buluşların üretime uygulanması ve bunların en önemlisi olan buhar gücüyle çalışan makine, makineleşmiş endüstriyi doğurmuş ve bu da Avrupa’da sermaye birikimini artırmıştır.” Bu durum sanayi inkılabı ya da devrimi olarak adlandırılmaktadır. Sanayi devriminin esas ve ayırt edici özelliği, makine kullanımının yaygınlaşması sonucu, büyük fabrikaların ortaya çıkışıdır. Böylelikle, Avrupa’da tarım toplumundan, fabrikalarda eşya üreten nüfusa doğru düzenli bir değişim gerçekleşmiştir. Önceki devirlerin ayırt edici niteliği avcı ve toplayıcı kabileler ile büyük toprak parçaları iken, sanayi devrinin dikkat çeken kurumu ise fabrikalar olmuştur. Fabrikaların diğerlerinden farklı ve önemli olan vasıfları arasında şunlar sayılabilir (Sander, 2011: 209-210):

- I. Üretim süreci tek bir işletmede yoğunlaşmıştır.
- II. Fabrika ne kadar geniş alana yayılmışsa, girişim o kadar iktisadi ve makineler de o kadar büyük olmaktadır.
- III. Fabrikalarda yer alan makinelerin tamamı belli işlerde ihtisaslaşmıştır.
- IV. İşçilerin çalışmaları, belirli bir ücret ve çalışma saatleri çerçevesinde, gelişmiş bir yönetici kadro tarafından denetlenmektedir.
- V. Üretim gelişmiş bir pazara yönelik olarak yapılmaktadır.

Sanayi toplumu, fabrika düzeninin egemenliğinde bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Sanayileşmenin ortaya çıktığı yerlerde, toplumsal yapı büyük ölçüde değişmiş durumdadır. Sanayi toplumunun gelişi ile ortaya çıkan değişiklikler genel olarak şunlardır: Sanayi üretimi ön plana geçmiştir; yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır; iş bölümü, uzmanlaşma, standartlaşma artmıştır; sekülerleşme ve rasyonelleşme endüstri toplumunun ayırıcı özelliği haline gelmiştir; bireyselleşme ve toplumsal farklılaşma artmıştır. Aynı zamanda, feodal tabakalaşma sistemi de yerini sınıfsal ayrışmaya bırakmıştır (Bozkurt, 2011: 139-198).

4.2. Dinsel Düşünüşten Bilimsel Düşünüşe Geçiş

Yeniçağın siyasi düşüncesi, ortaçağ döneminin dinsel siyasi düşünüş tarzından, günümüzün bilime dayalı siyasi düşünme tarzına geçişi içermektedir (Şenel, 2010: 299). Bilimsel düşünüş, “akıl ve deneyden yararlanarak muhakeme yürütme” erki olarak tanımlanmaktadır (Cihan, 1975: 363).

Düşünce alanında dinsel düşünme tarzından bilimsel düşünme tarzına geçiş şeklinde meydana gelen bu yenilik ise yalnızca insan aklının kendiliğinden evrimine dayanmamaktadır. Sadece yeniçağda değil, tüm insanlık tarihinde genel düşünce şekillerinin ne zaman değiştikleri araştırıldığında, her büyük düşünsel ve kültürel değişikliğin temelinde bir ekonomik ve toplumsal değişikliğin yattığı görülmektedir. Ayrıca bütün iktisadi ve sosyal sistemlerin kendisine has bir kültürü, kendisine has bir düşünme tarzı bulunmaktadır. Bu yöndeki araştırmalar ortaya koymuştur ki, her geçim biçiminin kendine has bir toplumsal düzen, sınıf düzeni ve o iktisadi toplumsal düzene uyan bir düşünme tarzı mevcuttur (Şenel, 2010: 299-300).

İnsanlık tarihinin gelişme aşamalarına bakıldığında, üç temel geçim biçiminin belirlediği üç egemen düşünüş biçimi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, avcılık, toplayıcılık iktisadi yapısı ve bu devrin sihirsiz düşünüşüdür. İkincisi, zirai üretim ekonomisi ve bu devrin dinsel düşünüşüdür. Üçüncüsü ise sanayi üretimi ekonomisi ve bu dönemin bilimsel düşünüşüdür. İşte yeniçağ siyasal düşüncesi de, sanayi çağı insanının bilimsel düşünüş biçiminin bir ürünü olarak gelişmiştir. Siyasal olayları neden-sonuç ilişkisine bakarak açıklama eğilimi taşımaktadır. Siyasi fikirleri bunların üzerine kurarak ve rasyonel modeller içinde sunma gayretinde olunan bir düşünme tarzıdır (Şenel, 2010: 300).

Sanayi devrimiyle birlikte, sanayi çağı insanı içinde bulunduğu dünyayı dinsel buyruklara göre değil, bilimsel gerçeklere göre yönlendirmeye başlamıştır. İnsanlığın doğa yasalarıyla idare edileceği, insan aklının bu yasaları keşfedebileceği ve toplumsal yapının bu yasalara uygun olarak hareket ettiğinde işlevsellik kazanacağı inancı giderek yaygınlaşmıştır (Bayraktar, 2013: 220).

5. AVRUPA'DA SINIFSAI AYRIŞMANIN İDEOLOJİK VE SİYASİ

ALANDAKİ YANSIMALARI

Avrupa'da yaşanan ekonomik ve toplumsal değişimler, sanayi devrimi gibi etkenler, sınıfsal ayrışmanın farklı biçimlerini ortaya çıkarmış ve bu ayrışmayı keskinleştirmiştir. Yani kısaca, sınıfsal ayrışma bu değişimlerden etkilenmiştir. Ancak sınıfsal ayrışma yalnızca etkilenen tarafta kalmamış, aynı zamanda etkileyen tarafta da yer almıştır. Buna göre sınıfsal ayrışma, yeni ideolojilerin doğuşunda rol almış, Avrupa'da yüzyıllardır var olan siyasi sistemi değişime uğratmıştır. İşte bu başlık altında bu konular ele alınacaktır.

5.1. Sınıfsal Ayrışma ve İdeolojiler

İdeoloji, siyasi bir inanç sistemi, eylem yönelimli siyasi fikirler kümesi, belli bir toplumsal sınıf veya grubun dünya görüşü, bireyi toplumsal bir bağlamda konumlandırın ve müşterek aidiyet hissi yaratan fikirler olarak tanımlanmaktadır (Heywood, 2013: 23). Diğer bir tanıma göre ise, ideoloji toplumu dönüştüren ve fertleri bu ilişkiler ağı içinde yönlendiren hâkim düşünceler ve tasavvurlar sistemi, “insan düşüncesinin ve eyleminin amacını, bu amaçlara nasıl varılacağını tanımlayan ve sosyal ve fiziki gerçeklerin niteliğini belirleyen bir değerlendirici prensipler sistemi” (Çetin, 2001: 202) olarak tanımlanmaktadır. İdeoloji kelimesi ise ilk kez 1796'da Antoine Destutt de Tracy'nin (1754-1836) yazılarında ortaya çıkmıştır. de Tracy için ideolojinin amacı, bir bütün olarak toplumun iyileştirilmesi için insan ilişkilerinin yönetiminde aklın kullanılmasını teşvik edecek şekilde doğru fikirlerin bilimsel olarak tanımlanabildiği, sağlam ve sorgulanamaz bir yöntem oluşturmaktır (MacKenzie, 2003: 3).

İdeolojinin siyasette daha önemli bir kavram haline gelmesi ise, Marx'ın bu kavramı yazılarında kullanmasıyla başlamıştır. Marx'a göre ideoloji kavramının özelliklerine bakılacak olursa, bunlardan birincisine göre, ideoloji yanıltma ve gizemleştirme ile ilgilidir. İkincisi, ideoloji sınıf sistemiyle ilişkilidir. Üçüncüsüne göre de ideoloji, bir iktidar tezahürüdür (Heywood, 2013: 24).

İdeoloji kavramına yönelik yapılan bu açıklamaların ardından, ideolojilerin kategorize edilmesine yönelik en köklü görüş olan “sol-sağ” şeklindeki sınıflandırmaya da kısaca değinmek gerekmektedir. Bu sınıflandırmada, genel olarak sol, sağ ve merkez biçiminde kategorilere ayrılmış ideolojiler bulunmaktadır. Sol-sağ siyasal sınıflandırması soldan sağa doğru, “komünizm, sosyalizm, liberalizm, muhafazakârlık, faşizm” şeklindedir ve merkezde liberalizm bulunmaktadır. Sol-sağ terimlerinin kökeni ise Fransız Genel Meclisi'nin oturma düzenine kadar gitmektedir. Üçüncü Meclis'in mensupları olan radikaller sol tarafta, kralı destekleyen aristokrat kesim ise kralın sağ tarafında oturmuşlardır. Ardından gelen Meclislerde de böylesi bir oturma düzeni izlenmiştir. Bu nedenle sağ terimi kraliyet yanlılığı, sol terimi ise devrimciliği ifade etmek için kullanılmıştır (Heywood, 2013: 32-33).

Tüm bunlardan da anlaşılacağı gibi, toplumsal sınıflar ile ideolojiler arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle birçok sosyal bilimci ideolojiler ile belirli toplumsal sınıfları birbirleriyle ilişkilendirmiştir. Buna göre, aristokratlar muhafazakârlıkla, burjuva liberalizmle, işçi sınıfı ise sosyalizmle ilişkilendirilmiştir.

5.1.1. Aristokrasi ve Muhafazakârlık

Muhafazakârlık kavramı, kelime anlamı olarak, koruma ve muhafaza etme anlamına gelmektedir (Sezik, 2013: 114). Muhafazakâr düşünceler, pek çok yönden

Fransız İhtilali ile simgeleştirilen politik, toplumsal ve iktisadi değişimdeki gidişe bir reaksiyon olarak doğmuştur. 19. yüzyıl boyunca Batı devletleri, sanayileşmenin meydana getirdiği ve sosyalizm, liberalizm gibi ideolojilerde karşılığını bulan baskılarla değişim geçirmiştir. Bu ideolojiler reformu gerekli görürken, kimi zaman da devrimi desteklerken muhafazakârlık, gittikçe güç duruma düşürülmüş geleneksel toplumsal düzeni savunmuştur (Heywood, 2013: 83).

Muhafazakârların önem verdiği temel ilkelere bakılacak olursa, bunlar: gelenek, mülkiyet, hiyerarşi ve otorite gibi ilkelere (Şeyhanlıoğlu, 2011: 87). Gelenek, zamana karşı koyabilmiş değerler, uygulamalar ve kurumları kapsamaktadır (Heywood, 2013: 86). Muhafazakârların gelenek ile takdir ettiği şey, gerçeği gelenek ve görenek içinde somutlaşan geçmiş deneyimin birikmiş bilgeliği aracılığıyla anlamaktır (Pilbeam, 2003: 8). Hiyerarşi kavramı incelenecek olursa, muhafazakârlar, toplumsal yapının tabiatı itibarıyla hiyerarşik olduğunu ve değişmez, yerleşik toplumsal kademelerle nitelendiğini savunmaktadır. Bu sebepten toplumsal eşitlik hem başarılması mümkün olmadığından hem de istenmeyeceği nedeniyle kabul edilmemektedir. Onlara göre statü, iktidar ve mülkiyet her devirde eşitsiz dağıtılmıştır ve eşitsizlik kaçınılmazdır. Otoritenin ise zorunlu ve faydalı olduğuna inanmaktadırlar. Çünkü herkesin rehberliğe ihtiyacı vardır (Heywood, 2013: 92-93).

Muhafazakârlık hakkındaki bu bilgilerden sonra, aristokratlar sınıfının muhafazakâr ideolojiyi benimsemesi anlaşılır ve doğal bir durumdur. Çünkü ortaçağ boyunca süren feodal sistemde, aristokratların geleneksel olarak avantajlı bir konumu bulunmaktaydı. Toplum, geleneksel olarak aristokratlar ve serfler biçimindeki hiyerarşik bir düzene tabiydi. Ancak Fransız Devrimi gibi devrimlerin yaşandığı, Sanayi

Devrimi'nin etkisiyle yeni toplumsal sınıfların ortaya çıktığı, var olan toplumsal sınıfların güçlendiği (örneğin burjuva), liberalizm ve sosyalizm gibi ideolojilerin güç kazandığı bir ortamda, aristokratlar sınıfı kaybetmeye başladıkları konumlarını korumak ve geri kazanmak için muhafazakârlık ideolojisine sarılmıştır. Muhafazakâr ideoloji temelinde de daha önce bahsedildiği gibi gelenek, otorite, hiyerarşi gibi kavramları savunmuşlardır.

5.1.2. Burjuvazi ve Liberalizm

Latince liber sözcüğü, özgür insanlar sınıfı anlamına gelmektedir. Kavramın bugünkü anlamda kullanılması ise sanayi devrimi sonrasına rastlamaktadır. Bu nedenle liberalizm, sanayileşmiş Batı'nın ideolojisi olarak kabul edilmektedir (Heywood, 2013: 41-43). Liberalizmin savunduğu değerlere kısaca değinilecek olursa bunlar: bireyin özgürlüğü, akla olan inanç, bireylerin eşit haklara sahip olması, çoğulculuk, anayasal yönetim, demokratik yönetim, serbest piyasadır.

Hatırlanacağı gibi, burjuva sınıfı, sanayi devriminin etkisiyle ekonomik açıdan güçlenmiş, toplumun geleneksel olarak en üst katmanında bulunan ve toplumu yönetme ayrıcalığına sahip olan aristokratlar sınıfı karşısında, toplumsal sınıf anlamında en ciddi rakip haline gelmiştir. Kazandığı bu gücün etkisiyle, feodal sistemin dayattığı kavramlara karşı tepkisini dile getirmeye başlamıştır. Örneğin, feodal sistem, aristokratlar sınıfı dışında hiç kimsenin yönetimde söz sahibi olmasına izin vermemiştir. Burjuva sınıfı ise yalnızca ekonomik alanda kazandığı güç ile yetinmek istememiş ve siyasi alanda da söz sahibi olmak istemiştir. Feodal sistemin bu yönüne dikkat edildiğinde bireyler arası eşitsizliğin bulunduğu bir sistem olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca feodal sistemin tarıma dayalı ve kendine yeterli ekonomik sistemi de ticaret, sanayileşme gibi yollarla zenginleşen burjuva sınıfının önünde engeldir. Liberalizm de tam bu noktada savunduğu

değerlerle devreye girmektedir. Demokratik yönetim kavramı aristokrat sınıfın dışında kalanların da yönetime katılmasını desteklemekte, bireylerin eşit haklara sahip olması kavramı ise aristokrat sınıfın ayrıcalıklarına karşı çıkmaktadır. Serbest piyasa kavramına gelindiğinde de bu kavram, ticaret ve sanayi yoluyla zenginleşen burjuva sınıfının ekonomik çıkarlarını desteklemektedir. Tüm bunların sonucunda liberalizm, klasik olarak da belirtildiği gibi, burjuva sınıfının ideolojisi haline gelmiştir.

5.1.3. İşçi Sınıfı ve Sosyalizm

Latince “sociare”den türeyen sosyalist kavramı, birleşmek ya da paylaşmak anlamına gelmektedir. Sanayi kapitalizminin gelişimiyle Avrupa’da ortaya çıkan toplumsal ve iktisadi koşullara karşı bir reaksiyon olarak meydana gelmiştir. Sosyalist fikirler, giderek fakirlik ve bozulmadan etkilenen, sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan işçi sınıfıyla ilişkilendirilmiştir (Heywood, 2013: 117).

Sosyalizm sözlükte “Üretim, dağıtım ve değişim araçlarının bir bütün olarak toplum tarafından sahiplenilmesi veya düzenlenmesi gerektiğini savunan bir siyasi ve iktisadi toplumsal örgütlenme teorisi” şeklinde tanımlanmaktadır. Marxist teoriye göre ise sosyalizm, kapitalizmin yıkılması ve komünizmin gerçekleştirilmesi arasındaki sosyal bir geçiş durumudur (en.oxforddictionaries.com/definition/socialism 18.05.2018).

İlk dönem sosyalizmi, işçi sınıfının yaşadığı ve çalıştığı ağır koşullardan etkilenmiştir. Bu dönemde işçi sınıfının çalıştığı koşullar ele alındığında, düşük ücretler, çocuk işçilerin çalıştırılması, uzun çalışma saatleri (12 saatin üzerinde) ve işsizlik gibi olumsuz koşullar göze çarpmaktadır. Sosyalizmin savunduğu değerlere bakıldığında, bunlar: toplum, işbirliği, eşitlik gibi kavramlardır. Bu kavramlara kısaca değinilecek olursa, birincisi sosyalizm, basit bireysel çabalar yerine, toplumun kolektif çabasına önem

verir. İkinci olarak, rekabet insan doğasına zarar vermektedir, bu nedenle de işbirliği savunulmuştur. Üçüncü olarak sosyalistler, toplumdaki eşitsizliğe karşı çıkmaktadır ve sosyal eşitlik kavramına önem vermektedir (Heywood, 2013: 117-119).

“Sanayi Devrimi ve Sanayi Toplumu” başlığında, işçi sınıfını oluşturanların, yeni üretim biçimiyle rekabet edemeyen eski zanaatkârlar ve topraklarını bırakıp şehirlere göç eden eski köylüler olduğu ifade edilmişti. Gerçekten işçi sınıfının “Özellikle elle yapılan veya sınıai işlerde ücret karşılığı çalışan kişilerden oluşan toplumsal grup” (en.oxforddictionaries.com/definition/working_class 18.05.2018) biçimindeki tanımı da bu durumu ortaya koymaktadır. Bu kişiler sanayi kentlerine göç ettikçe 19. yüzyılın başında nüfusu 50.000 olan kentler, yüzyılın sonunda ise 400-500 bin gibi nüfuslara ulaşmıştır. Sanayi hızla gelişse de, bu kentlere göç edenlerin hepsine iş olanağı sağlayamamıştır. Binlerce kişi işsiz kalmış ve başka bir geçim kaynakları da bulunmadığından sefalet içine düşmüştür. Çalışanlar ise, o dönem toplumsal siyasetin yetersizliği, işçi sendikaları gibi işçi örgütlerinin bulunmayışı gibi sebeplerin de etkisiyle asgari geçim sınırından gündelik almak zorunda kalmıştır. Dahası, bazı sanayi kollarında daha ucuz işçiler olduklarından kadın ve çocuk işçiler çalıştırılmıştır (Freyer, 2014: 47-55).

Bu açıklamalardan hareketle, sosyalizmin savunduğu tüm bu değerlerin, ideallerin işçi sınıfına hitap etmesi, sosyalizmin işçi sınıfıyla ilişkilendirilmesi ve işçi sınıfı açısından sosyalizmin bir kurtuluş yolu olarak görülmesi doğaldır. Çünkü bu dönem işçi sınıfı, gün içerisinde çok uzun saatler boyunca (12 saatin üzerinde) çalışmasına karşın düşük ücret almaktadır. Çalışma koşulları ağırdır ve birçok fabrikada çocuk işçiler çalışmaktadır. Fabrika sahipleri kâr ederken, işçi sınıfı karın tokluğuna çalışmaktadır. Ayrıca işçi sınıfı yeterli sosyal güvenceye de sahip değildir. Tüm bu ağır koşullar altında

işçi sınıfı, Roma halkının, eşitsizliğe karşı eşitlik vadeden Hıristiyanlığa yönelmesi gibi, eşitlik, işbirliği gibi kavramları savunan sosyalizme yönelmiş ve onu bir kurtuluş yolu olarak görmüştür.

5.2. Sınıfsal Ayrışma ve Siyaset

“Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf” ile “Toplumsal Sınıfların Ortaya Çıkışı” başlıklarında, gelirin kaynağının, toplumsal sınıfların oluşumunda önemli etkisinin olduğu daha önce ifade edilmişti. Buradan hareketle, ticaretin ve sanayinin, burjuva sınıfının ekonomik açıdan güçlenmesine kaynaklık ettiği söylenebilir. Avrupa’da burjuva sınıfı, hem hammadde almak hem de ürettiği ürünleri dış pazarlara satmak için ülke dışında faaliyet göstermek zorundaydı. Burjuvazinin ticaret yapabilmek için birçok feodal beyin topraklarından geçmesi gerekmektedir. Farklı ülkelerin topraklarından geçmek hem güvenlik anlamında sorunlara yol açmakta, hem de geçilen her ülkede ayrı ayrı vergi ödenmekteydi. Bu durum ise, ticaretin ve sanayinin gelişmesi önünde engel oluşturmaktaydı. Bu nedenle Avrupa’da küçük siyasal birimlerin varlığının, ticarete ve sanayiye verdiği zararların önüne geçmek ve kârını artırmak isteyen burjuva sınıfı, feodal yapılı küçük siyasal birimlerin karşısında güçlü prensleri destekleyip, ulusal devleti kurmalarına yardımcı olmuşlardır (Şenel, 2010: 308). Bunlara ek olarak burjuvazi, son derece ağır bir vergi yükü altında olmasına karşılık, buna uygun siyasi haklara sahip değildi. Burjuvazinin aksine aristokrat sınıf ise, vergi bağışıklığından ve siyasi açıdan da birçok haktan yararlanmaktaydı (Akyılmaz, 2015: 66-67).

Burjuvazi, bunu sağlayabilmek için öncelikle mutlak monarşi yönündeki eğilimleri desteklemiştir. Bazı prensler, burjuva sınıfının da yardımıyla ulusal devletleri ve mutlak monarşileri kurmuştur. Bunu yaparak da aslında burjuva sınıfının hedeflerine ulaşmasını

sağlamışlardır. Dikkat edilecek olursa, burada burjuva sınıfı monarşiye destek olarak, aristokrasinin güç kaybetmesine neden olmuştur. Monarşiler, burjuva sınıfının da destekleriyle feodal siyasal birimleri ortadan kaldırmıştır. İyice güçlenen burjuva sınıfı, daha önce destek verdiği monarkları ekonomik gelişmelerin önünde engel olarak görmeye başlamıştır. Yalnızca ekonomik güçle yetinmeyen burjuva sınıfı, yönetimi artık aracılığı yoluyla dolaylı olarak etkilemek yerine, doğrudan etkilemek istemiştir. Bunun için, demokrasi, meşrutiyet, anayasal yönetim, parlamento gibi kavramları savunarak, daha önce destek verdiği monarkların gücünü sınırlamayı amaçlamıştır. Ancak monarklar, bu durum karşısında, ortadan kaldırmaya çalıştığı aristokratlarla işbirliği yaparak burjuva sınıfıyla mücadele etmiştir (Şenel, 2010: 308-311). Burjuva sınıfı ise, mücadelesinde bu kez (Fransız Devrimi'nde olduğu gibi) özgürlük, eşitlik gibi kavramlarla, işsizlik ve yoksulluk sorunlarıyla uğraşan sınıfları (işçi sınıfı, köylü sınıfı) yanına çekmiş, onların da yardımıyla burjuva devrimlerini gerçekleştirmiştir.

6. OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISI

Bu başlık altında ilk olarak Osmanlı Devleti'nin klasik dönem ekonomik yapısı ele alınacaktır. Osmanlı'nın bu dönemdeki ekonomik yapısı ele alındıktan sonra, Marx ve Engels'in ortaya atmış oldukları "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramı Osmanlı açısından incelenecektir. Son olarak da, sanayi devriminin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

6.1. 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti Ekonomisi

Osmanlı tarihçilerinin klasik dönem olarak da adlandırdığı on altıncı yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemi olarak kabul edilmektedir. Coğrafi sınırlarını genişletmeye devam eden Osmanlı Devleti, bu asırda sadece Avrupa'nın değil bütün Eski Dünya'nın en gelişmiş ve en kuvvetli devletlerinden birine dönüşmüştür. On altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğinde Devlet'in sınırları kuzeyde Kırım Hanlığı'nı, güneyde Kuzey Afrika kıyıları, Mısır ve Nil vadisini, batıda ise Macaristan ve Sırbistan'ı kapsamaktaydı. 200 yılı aşan bu süratli genişleme döneminin ardından Osmanlı Devleti bundan böyle kuzey bölgelerinde Rusya, batı bölgelerinde Habsburg İmparatorluğu, doğu bölgelerinde de Safevi Devleti ile komşu haline gelmişti. Fakat Devlet'in ulaştığı bu hudutlar ve edindiği bu güçlü komşular, süratli genişleme döneminin de artık sona ermekte olduğunu ortaya koymaktaydı. Her sanayi öncesi toplumda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ekonomi temel olarak tarıma dayanmaktaydı. Nüfusun çok önemli bir bölümü de (yaklaşık %90) kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu kırsal alanlarda yaşayan nüfus da genellikle mülkiyeti devlete ait olan topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşmaktaydı. Tarımla uğraşan nüfusun sayısı ekilen toprakların da miktarını belirlemekteydi. Buna ek olarak, ulaşım ve taşımacılığın yeterince gelişmiş olmaması,

bilhassa iç bölgelerde uzak aralıklardaki pazarlar için zirai üretim yapılmasını zorlaştırmaktaydı. İç bölgelerde hububat taşımacılığı develerle yapılmaktaydı ve oldukça da pahalıya mal olmaktadır. On altıncı yüzyılda nüfusu yarım milyonun üzerinde olan İstanbul'da hububat gereksinimi önemli ölçüde deniz yoluyla Balkanlar'dan ve Ege kıyılarından sağlanmaktaydı. Devlet'in topraktaki mülkiyete müdahalesi de Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemiş ve küçük üreticiliği güçlendirmiştir. On altıncı asırda Anadolu'da tarıma açılan toprakların çok önemli bir kısmı, temel olarak hane emeğini kullanan küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından ekilmiştir. Kullanılan toprakların yaklaşık %90 kadarında kuru tarım yapılmış ve hububat ekilmiştir. Hububat üretiminde yüzyıllardır geçerli olan ve temel olarak hane emeğiyle bir çift öküzün çektiği karasabana dayanan üretim teknolojisi kullanılmıştır (Pamuk, 2007: 31-38)

Bu dönemde tarım, çoğunlukla hububat tarımı şeklinde yapılmıştır. Ancak iklimin uygun olduğu yerlerde kendir, pamuk ve pirinç gibi ürünlerin ekildiği yerler de mevcuttur. Osmanlı Devleti, hububat arazisinin dışında kalan, bağlık ve bahçelik yerlerde özel mülkiyeti kabul etmiştir. Hatta kıraç araziden bağ ve bahçe kurulması teşvik edilmiştir. Sulama olanağının bulunduğu bölgelerde özellikle kentlerin ve kasabaların çevresinde bostan, bağ ve bahçe tarımı yapılmıştır. Buralarda yetiştirilen ürünler, kentlerdeki sebze ve meyve kapanlarında satılmıştır. Bursa, Edirne, İstanbul gibi büyük kentlerin çevresinde sebzeçilik ve meyvecilik yaygın bir şekilde yapılmıştır. Miri arazilerin bile bağ, bahçe ve bostan haline getirildiği olmuştur. Böylelikle miri arazilerin mülk haline dönüştürülmesi imkânı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde çoğunlukla hububat üretimi yapılmış, bunun yanında baklagiller, pamuk, keten, zeytin gibi ürünler

yetiştirilmiş, sebze ve meyvecilik yapılmıştır. Ek olarak bağcılığın da yaygın bir biçimde yapıldığı söylenebilir (Ünal, 2014: 97-104).

Kullanılan toprakların %90'a yakın bir bölümünde kuru tarım yapılmış ve hububat ekilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde üretimin ağırlığını hububat teşkil etmiştir. Hububat, iktisadi yapısı tarıma dayalı olan toplumların temel ürünüdür. Hububat, halkın tükettiği ana gıda maddesi olduğu gibi aynı zamanda stratejik bir özelliği de olan üründür. Fetihçi imparatorluklar kalabalık ordularının beslenmesi için buğdaya şiddetle gereksinim duymuştur. Ayrıca savaş zamanında atların beslenmesi için gerekli olan arpa ve saman da stratejik açıdan önemlidir. Osmanlı Devleti'nde merkezi hükümet bir yere savaş açmadan önce, o sene ülkede buğday ve arpanın ne kadar üretildiği konusuna oldukça önem atfetmiştir. Bu nedenle hububat tarımı devlet tarafından her zaman teşvik edilmiş ve üretiminin artması için çiftçiler desteklenmiştir. Geçim zorluğu ve gıda maddelerinin yetersiz olduğu zamanlarda ihtiyaç duyulan hububatı sağlamak ve ürünün yetişmediği veya doğal afetlerin neden olduğu geçim zorluğunun yaşandığı bölgelerin gıda gereksinimlerini sağlamak için hububat ekiminin özendirilmesi ekonomik koşulların mecbur tuttuğu bir devlet politikasıydı. Pazar ekonomisinin yeterince gelişmediği, ulaşım araçlarının sınırlılığı nedeniyle bölgeler arası ticaretin canlılık kazanmadığı zaman ve yerlerde halkın birincil endişesi kışlık gereksinimlerini sağlayabilecek kadar buğdaya sahip olmaktır. Kış mevsiminden önce buğdayını ambara koymuş olan köylü, klasik dönemin en mutlu insanıdır. Çünkü iyi bir şekilde ürüne sahip olmak iklim koşullarına bağlıdır ve bu da her zaman olanaklı olmamaktadır. Köylüler ürettiği buğdayın dörtte birini devlete vergi olarak vermiş, dörtte birini tohum olarak ayırmış, geri kalan kısmını da kendisine ayırmıştır. Kendisine ayırdığı kısmın üçte ikisini tüketim için kullanmış,

kalan üçte biri ise en yakın pazarlarda satarak diğer ihtiyaçlarını karşılamıştır (Ünal, 2014: 104-105).

Buğdayın verimliliğine bakıldığında, toprağın durumuna göre değişmekle birlikte, verim yaklaşık olarak bire beş ya da bire altıydı. Hektar başına da 700-800 kilogram civarında ürün alınmaktaydı (Pamuk, 2007: 38).

Buğdayın ardından Osmanlı Devleti'nde en çok üretilen hububat arpadır. Özellikle atların ve diğer hayvanların beslenmesinde hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi, kimi zaman halkın gıda maddesi yapımında kullandığı bir ürün olmuştur. Diğer taraftan arpa ve buğday saplarının harmanda dövülmesiyle ortaya çıkan saman ise bilhassa kış mevsiminde hayvanlar için besin maddesi olarak kullanılmıştır. Devlet'in en önemli vergi kaynağı olması, öşürün yarısının hububattan elde edilmesi gibi mali nedenlerle de arpa ve buğday ekimi teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretim devlet denetimi altında gerçekleştiği için devlet lüzum gördüğü durumlarda bir bölgede bulunan herhangi bir ürünün tarımını yasaklayabildiği gibi yeni bir ürünü de yaygınlaştırabilmekteydi. Örneğin, 1518 tahririnde Harput'ta beş bin kile civarında mercimek üretilirken, 1566 yılına gelindiğinde mercimek üretimi tümüyle ortadan kalkmıştır. Buna karşılık arpa ve buğday üretimi ise yaklaşık iki katına çıkmıştır. Devlet aynı zamanda tımar arazisi üzerinde hangi ürünün ne oranda ekilebileceğini de belirleyebilmekteydi. Buğday ve arpadan sonraysa en çok ekilen ürünler arasında darı bulunmaktadır. Darı da arpa gibi hem yiyecek olarak, hem de hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Üretimini kolay olması ve Anadolu'nun her bölgesinde yetişebilmesi nedeniyle de bol miktarda üretilmiştir. Bakla, nohut ve mercimek de halkın tükettiği önemli gıda maddeleri arasındaydı. Arpa ve buğday kadar yaygın olmamakla birlikte birçok yörede halkın ihtiyaç duyduğu kadar üretilmiştir. Bu besinler halkın başlıca yiyecek kaynakları olduğu için miri arazi üzerinde

tarımı yapılabilmekteydi. Fakat nerelerde ve ne kadar üretilebileceği konusu devletin kararına bağılıydı. On altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da önemli bir nüfus artışı meydana gelmişti. Ancak Avrupa ülkelerinde artan nüfusa yetecek kadar hububat üretilmediğinden, Avrupalılar Osmanlı Devleti'nden hububat ithaline yönelmiştir. Fakat yurt içinde hububat fiyatlarını sabit tutmak isteyen Osmanlı Devleti, halkın ve ordunun temel ihtiyaç maddesi olan hububatın ihracatını yasaklamıştır. Bunların dışında Osmanlı'da pirinç tarımı da yapılmıştır. Ancak pirincin üretiminin daha zor olmasından ve fiyatı pahalı olmasından dolayı daha çok üst sınıflar tarafından tüketilen bir gıda maddesi olmuştur. Buna rağmen pirinç üretimi İstanbul gibi büyükşehirlerin tüketimi için yetersizdir. Bu nedenle İstanbul'un pirinç ihtiyacı genellikle Mısır'dan karşılanmıştır. Son olarak gıda üretimi için ekilen bitkilerin yanında keten, pamuk, kendir gibi sanayi bitkilerinin üretimi de yapılmıştır (Ünal, 2014: 105-107).

Bu dönemde ayrıca şehirlerin çevresinde bulunan köyler, şehir ekonomisiyle önemli ölçüde bütünleşmiştir. Bursa, İstanbul, Konya, Kayseri gibi şehirlerin çevresinde bulunan köyler, meyve ve sebze ile et, süt gibi hayvancılık ürünlerinde uzmanlaşmıştır. Bu köylerde yaşamını sürdürenler tüketim gereksinimlerini de önemli oranda şehirlerde kurulan pazarlardan sağlamıştır. Burada on altıncı yüzyıl öncesi ve sonrasında, Anadolu'daki kırsal nüfusun dikkate değer bir bölümünün Türkmen ve Kürt aşiretlerinden oluştuğunu da unutmamak gerekir. Bu aşiretler çoğunlukla göçebe bir şekilde yaşamış ve geçimini yerleşik tarım yerine, hayvancılık vb. etkinliklerden sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi sayımlarına göre, on altıncı yüzyılda göçebe yaşayanlar Anadolu nüfusunun yaklaşık olarak beşte birini oluşturmaktaydı (Pamuk, 2007: 39).

Bu nedenle Osmanlı'da hayvancılık konusuna da, ekonomik yapı kapsamında kısaca değinmekte yarar vardır. Osmanlı ekonomisinde en önemli alanlarından birisi de hayvancılıktır. Hayvancılık genellikle, koyun, sığır ve at yetiştiriciliği şeklinde yapılmıştır. Koyun ve keçi etinden, sütünden, derisinden ve yününden yararlanılabilen, iktisadi açıdan verimli hayvanlardır. Koyun yetiştiriciliği daha yaygın bir şekilde yapılmıştır. Koyun ve keçiden, iki koyuna bir akçe şeklinde vergi alınmıştır. Halkın et ihtiyacı büyük oranda koyundan karşılandığından, koyun önemli ticaret aracıydı. Koyun, çoğunlukla en büyük şehir olan İstanbul olmak üzere büyük şehirlere götürülüp, mezbahalarda kesilerek kasaplara dağıtılmaktaydı. Koyun ve keçinin sütünden yapılan yoğurt, tereyağı ve peynir gibi ürünler de köy ve kasaba pazarlarındaki en önemli ürünler arasındaydı. Yine koyunyününden farklı kumaşlar, halı ve kilim türü ürünler yapılmıştır. At yetiştiriciliği ise hem ulaşım ve taşıma için kullanılması, hem de savaşlarda kullanılması gibi açılardan önemlidir. Süvari sınıfı askerler at üzerinde savaştığından ülke genelinde at beslenmekte ve ticareti yapılmaktaydı. Birçok kasaba ve şehirlere at ticaretinin yapıldığı at pazarları bulunmaktaydı. Bunun dışında sığır türü hayvanlar da eti ve sütü için beslenmekteydi. Sığır türünden hayvanlar yalnızca et ve sütleri için değil, aynı zamanda tarım alanında çift sürmek için ve savaş alanında da, sefer zamanlarında ağır topların taşınmasında kullanılmıştır (Ünal, 2014: 110-111).

6.2. Osmanlı Devleti ve Asya Tipi Üretim Tarzı

Osmanlı ve toplumsal sınıf kelimeleri yan yana getirildiğinde, birçok yazar ortaya farklı düşünceler koymaktadır. Bu düşüncelerden ilkinde göre Osmanlı da derinleşmiş sınıf farkları bulunmamaktadır (Belge, 2007: 30). Yine bu gruptan benzer bir düşünceye göre de Osmanlı toplumunda, Batı toplumlarında görülen sınıflar mevcut değildir, sadece

tabakalardan söz edilebilir. Devletin kapitalistleşmeyi engelleyici tavrı, toprağın mülkiyetinin devletin elinde toplanması, ticaret ve zanaat alanında da devletin bireysel mülkiyetin genişlemesine ket vurması sınıfların ortaya çıkmasını engellemiştir. Sıkı vergilendirme politikaları da merkezi devletin dışında bir alternatifin ortaya çıkmasına, üretim araçlarının belirli ellerde toplanmasına engel olmuştur (Demir, 2017: 15). İkinci grup düşünce ise Osmanlı'da toplumsal sınıfların bulunduğunu savunmaktadır. Örneğin, Taner Timur (2001: 244) “Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur” demiştir.

Birinci grup düşünceyi savunan yazarlar, “toprağın mülkiyetinin devletin elinde toplanması, ticaret ve zanaat alanında da devletin bireysel mülkiyetin genişlemesine ket vurması” derken aslında Marx ve Engels'in ortaya koymuş olduğu “Asya tipi üretim tarzı” kavramına da işaret etmektedir.

Asya tipi üretim tarzında toprağın üstünde kişisel mülkiyet yoktur. Marx ve Engels'in belirttiğine göre, mülkiyete sahip olan, kamusal hizmetleri ifa eden üstün otoritedir. Asya tipi üretim tarzına göre işleyen toplumlarda, küçük topluluklar üzerindeki birleştirici birim ise üstün otorite yani devlettir. Ancak bu toplumlarda devlet toprağın mülkiyetine sahip olsa da, toprağın tasarruf hakkı gerçek topluluklara aittir. Buna rağmen kişiler tek tek ele alındığında aslında mülksüzdür (Divitçioğlu, 1981: 21). Bu açıdan, Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı karşılaştırıldığında, Osmanlı'da mülksüzlüğün bütünü yansıtmadığı görülecektir. Çünkü Osmanlı Devleti kendinden önceki Türk devletlerinden ve beyliklerinden devraldığı yerlerde, “malikâne-divani” adı verilen sistemi uygulamıştır. Bu sisteme göre, mülkiyet ikili yapıdadır. Sistem divani (devlet ya da temsilcileri) ve malikâne (mülk sahipleri) arasında ikili bir mülkiyet hakkı tanımıştır (Öz, 1997: 66) İkili özel mülkiyetin yanında tam özel mülkiyetin uygulandığı topraklar da vardır. Toprakta tam özel mülkiyetle çoğunlukla merkezi hükümetin kendi yönetim

şeklini tam olarak yerleştiremediği yönetim bölgelerinde karşılaşılmaktaydı. Doğu Anadolu bölgesinde Kürt aşiretlerinin yoğun bir biçimde yaşadığı yerlerin bir bölümünde, Bağdat ve Basra'da, Mısır'da, Rodos'ta, Kıbrıs ve Girit gibi daha sonraları fethedilmiş adalarda, devlet mevcut bulunan düzeni muhafaza etmeyi yeğlemiş ya da mahalli unsurların gücü karşısında özel mülkiyeti tanıyan bir çözümü mecburi görmüştür. Devlet bu topraklarda eyalet düzeyinde belirlediği yıllık vergileri toplamakla yetinmiştir. Bu sayede topraktan elde edilen artığa özel mülkiyet sahipleri el koymaya devam edebilmiştir. Toprak üzerindeki özel mülkiyet bundan başka şekillerde de gerçekleşmiştir. Örneğin, devlet Müslüman nüfusun Balkanlar'da bulunan topraklara yerleşmesini sağlamak için, Anadolu'daki bazı ailelere ve dervişlere bu toprakları geniş başışıklıklarla ve tam özel mülkiyet koşulları altında devretme ihtiyacı duymuştur. Devlet görevlileri bu topraklara girememekte ve hesaplarını denetleyememekteydi. Son olarak devlet "mevat" adı verilen boş topraklarda üretimi teşvik etmek amacıyla da benzeri bir yöntem başvurmuştur. Bu toprakları üretime açanlara "temlikname" olarak adlandırılan bir belge verilmekte ve o toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı tanınmaktaydı. Yine bu kişilerin de devlete toprak kirası ödeme zorunlukları bulunmamaktaydı (Pamuk, 2007: 50-51).

Buradan da anlaşılmaktadır ki Osmanlı'da mülkiyet ülkenin her yerinde aynı anlama gelmemiştir. Farklı bölgelerde farklı mülkiyet sistemleri uygulanmıştır. Buna rağmen bazı yazarların mülkiyetten yola çıkarak, Osmanlı'nın Asya tipi üretim tarzını yansıttığını, Osmanlı'da özel mülkiyetin bulunmadığını ifade etmeleri, muhtemelen bu yazarların inceledikleri ulema eserleri ve kanunnamelerin önsözlerinden etkilenmeleridir. Çünkü bu eserler ve kanunnameler devletçi bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısına göre ise tüm topraklar devletin kontrolündedir ve miri arazidir. Bahsedilen

kanunnamelerde ve eserlerde özel mülkiyete tabi topraklardan söz edilse de, buna yeterince vurgu yapılmamıştır. Bu vurgu eksikliği de bazı yazarların Osmanlı'da özel mülkiyetin bulunmadığını iddia etmelerine yol açmıştır (Timur, 2001: 201).

Asya tipi üretim tarzına sahip toplumlarda iktisadi yapıda üretilen mahsulün önemli bir bölümü ailenin kullanımına ve tüketimine ayrılmaktadır. Artık kalan ürün ise toprağın mülk sahibi olan devlete geçmektedir. Bu yüzden iktisadi yapıda meta (ticari mal) üretimi gelişmemiştir. Köylerde üretim, kullanım değeri yaratmak için yapılmaktadır. Özellikle de devlete ödenen vergiler para olarak ödenmeyen vergi durumunda ise, bu durum, değişim değeri için ticari mal üretimini tamamen kısıtlamaktadır. Asya tipi üretim tarzında toprak üzerindeki mülkiyetsizlik veya çoğunlukla kabul edildiği şekilde devlet mülkiyeti, köklerini zirai üretim ile küçük sanatlar arasındaki işbirliğinden meydana gelen ekonomik köy birimlerinde bulmaktadır. Bu üretim tarzında, topluluklar kendini destekleyen bir iktisadi yapı içinde yaşamaktadır. Kendini destekleyen köy topluluklarının ürettiği artık ürün devlete aktarılmakta, devlet de eline geçen bu artık ürünü kamu işlerini ifa etmek için kullanmaktadır. Köy ekonomileri ile devlet arasındaki bu ilişki, Asya toplumlarının dayanıklılık ve devamlılık şartlarını hazırlamaktadır. Asya tipi üretim tarzında esas üretim şekli, kullanım değerine göre mal üretmektir. Buna ek olarak, bazen mallar piyasaya da arz edilebilmektedir. Ancak ekonomi içinde bu ikinci durumun yeri önemli değildir (Divitçioğlu, 1981: 23-29).

Kişilerin toprak üstündeki kullanım yetkisine karşın, devletin mülkiyet hakkı mutlaklıktır. Bu açıdan, bireyin artık emeği devlete aittir. Devlet, daha önce de belirtildiği gibi, eline geçirdiği artık ürünü kamusal işlere tahsis etmektedir. Ancak her şey devletin

tutumuna bağlıdır. Devlet elinde toplanan artık ürünün bir bölümü devleti temsil eden kişilerin tüketimine de ayrılmaktadır (Divitçioğlu, 1981: 41-42).

Asya tipi üretim tarzında şehir ve köy farklılaşması gerçekleşmemiştir. Osmanlı iktisadi yapısındaysa ikili ekonomi açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir taraftan gelişmiş şehirler, diğer taraftan köylü ekonomilerinin egemen olduğu bir kırsal kesim mevcuttur (Avcılar, 2003: 11).

Osmanlı'nın da Asya tipi üretim tarzına sahip olduğunu savunan yazarlar mevcuttur. Ancak Osmanlı tam anlamıyla bu tip bir toplum özelliği göstermemektedir. Konuya yine Marx'ın tanımlamış olduğu beş toplum tipi de dâhil edildiğinde, Osmanlı'nın hangi toplum tipine yakın olduğu daha rahat anlaşılacaktır. Bu beş toplum tipine değinilecek olursa: Marx'a göre ilk toplum tipi ilkel-komünal toplum; ikinci toplum tipi köleci toplum; üçüncü toplum tipi feodal toplum; dördüncü toplum tipi kapitalist toplum; beşinci toplum tipi ise sosyalist toplumdur. Her aşamadaki toplum bir sonraki toplumun gelişmesini sağlamaktadır. Her toplumdaki iç çelişkiler, diğer bir deyişle, diyalektik çatışma bir sonraki topluma yol açmaktadır (Çaha, 2010: 158).

Osmanlı için 1800'lerden itibaren hem ağırlıklı olarak bir tarım toplumu hem de belli bir oranda kapitalist bir toplum olduğu söylenebilir. Nüfus, ağırlıklı olarak köylerde yaşasa ve tarımla uğraşsa da örneğin, 1914 yılında Osmanlı ulusal geliri incelendiğinde, gelirin cari fiyatlarla 241 milyon Türk Lirası olduğu görülecektir. Bu gelirinse %54,2'si tarım, %12,4'ü sanayi ve %33,4'ü bankacılık, ticaret ve ulaştırmadan sağlanmıştır (Şahin, 2012: 8). Buradan da anlaşıldığı gibi Osmanlı, Marx'ın tanımlamış olduğu beş toplum tipine de saf bir biçimde uymamaktadır. Osmanlı ne tam olarak bir tarım toplumu ne de tam olarak bir kapitalist toplumdur.

6.3. Sanayi Devrimi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Üretim Biçimi ve

Ekonomik Yapı

Marx, toplumu altyapı ve üst yapı şeklinde ikili bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Altyapıyı insanın şuurundan hür olarak üretim araçları ve üretim ilişkileri oluştururken, üst yapıyı ise devlet, kültür, örf, adet, dil, din vb. ögeler oluşturmaktadır. Marx'a göre alt yapı üst yapıyı belirlemektedir. Bir diğer ifade ile Marx'a göre, insanların bilinçleri maddi yaşamlarını değil, maddi yaşamları bilinçlerini belirlemektedir (Bozkurt, 2011: 37). Daha önce de belirtildiği gibi her geçim biçimi kendine has bir toplumsal yapı, sınıfsal yapı ve o iktisadi toplumsal yapıya uygun bir düşünüş tarzı yaratmaktadır (Şenel, 2010: 300).

On sekizinci ve on dokuzuncu asırda ilk olarak İngiltere'de ardından da öteki Batı Avrupa devletlerinde yaşanan sanayi devrimleri sonucu makineli üretim gittikçe yaygın hale gelmiştir. Ufak atölyelerin yerini daha büyük fabrikalar almıştır. "Artan üretimin iç piyasalarda massedilememesi ve hammadde ihtiyacının artması serbest dış ticaret düşüncesinin gelişmesine yol açmıştır." Daha önce sanayileşen İngiltere komşu ülkeleri serbest ticarete zorlamıştır. Diğer Batı Avrupa devletleri bir taraftan geleneksel sanayilerini gümrük duvarları ile korurken diğer taraftan da yeni teknolojileri hızla uygulama yoluna gitmişlerdir. Böylelikle, bu devletler ilk sanayileşme sürecini başlatan İngiltere ile aralarındaki farkın açılmasına izin vermemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti sanayi devrimini Batı Avrupa ülkeleri kadar gerçekleştirememiş, makineli üretimi yaygınlaştıramamış ve yeni teknolojileri üretime uygulamada yetersiz kalmıştır (Şahin, 2012: 2).

Osmanlı'da sanayi, geleneksel üretim çerçevesinde iç pazar gereksinimlerini önde tutan lonca (hırfet) sistemine bağlı bir etkinlik alanı olarak görülmekteydi. Ulaştırma ve

taşıma koşullarının yetersizliği nedeniyle üretim miktarı ve üretici sınırlanmaktaydı. Devlet, Tanzimat'a kadar lonca sistemine sıkı bir şekilde bağlı kalmış, sanayi kapitalizmine karşı durmuştur. Çünkü merkezi hükümet ülkedeki üreticilerin ve tüketicilerin hammadde ve mal sıkıntısına düşeceğinden endişe etmiştir (Ünal, 2014: 112-113).

Devletin bu tavrının asıl sebebi ise iâşe ilkesidir. İâşe ilkesi, ekonomik etkinliğe tüketici yanlı yaklaşan görüşün temel aldığı ilkedir. Bu ilkeye göre ekonomik etkinliğin gayesi, toplumun gereksinimlerini karşılamaktır ve kâr etme amacı ikinci planda kalmaktadır. Bu sebeple, üretilen mal ve hizmetlerin, olabildiği kadar ucuz, nitelikli ve bol bulunması, yani piyasaya mal sürümünün olabilecek en tepe seviyede tutulması ana hedefdir. Ulaşımın ve taşımacılığın yeterince gelişmediği Osmanlı'da, toplumsal sistemin muhafaza edilmesi, devletin etkinliklerinin aksaklık olmadan ifa edilebilmesi için iktisadi yaşamı düzenlemekte iâşe ilkesini temel almak bir anlamda zorunluluktur. Osmanlı Devleti, bu ilkeyi ekonomik hayatta olanaklı sağlamak için sıkı bir müdahaleciliği benimsemişti. Bu sayede açlık gibi toplumsal düzeni bozabilecek krizlerin engellenmesi amaçlanmıştır. Devlet üretim ve tüketim arasındaki dengeyi muhafaza etmek amacıyla, her mal ve hizmeti üretmek için ayrı loncalar şeklinde organize ettiği esnafları, tarımda çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, belirli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki dükkânlara ya da işyerlerine sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir topluluk olarak etkinlik göstermelerini sağlayacak biçimde düzenlemiştir. Farklı esnaf organizasyonlarının etkinlikleri ile yerelin ihtiyaçları karşılandıktan sonra geriye kalan üretim, birincil olarak askerinin ve sarayın gereksinimlerini karşılamak için ayrılmaktaydı. Üretimin geriye kalan öbür kısmı ise başkent İstanbul'a gönderilmek üzere tüccarlara teslim edilmekteydi. İhracata ise sadece yurtiçi ihtiyaçların tamamı karşılandıktan sonra izin verilmekteydi.

Üretimin ana hedefi, yurtiçi ihtiyaçları karşılamaktır. Bu nedenle bilinen dış ticaret politikalarının aksine Osmanlı Devleti, ihracatı zorlaştıran ve kısıtlayan, ithalatı ise kolaylaştıran ve teşvik eden bir politika izlemiştir. Yabancı devletlere tanınan kapitülasyonların da gerekçesi budur (Cihan ve Doğan, 2006: 61-63).

Şerif Mardin (1995: 111) gibi birçok önemli yazarı da şaşırtan bu dış ticaret politikasının amacı yurtiçindeki tüketiciyi ürünsüz bırakmamak olduğu kadar, aynı zamanda dış ticaretle güçlenecek bir sermaye sınıfının ya da burjuvazinin önüne geçmektir. Bilindiği gibi Avrupa'da burjuvazi böylesi bir süreçte güçlenmiştir ve yine bu sebeple merkezi hükümetin karşısında önemli bir rakip olmuştur.

Sanayi devrimine kadar Osmanlı sanayisi incelendiğinde, Osmanlı sanayisinin çoğunlukla askeri sanayi ile tekstil ve dokuma sanayi alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Elbette bunların dışında gıda sanayi, deri sanayi gibi alanlar da mevcuttur.

Osmanlı'da askeri sanayiye bakıldığında, devletin askeri teknoloji anlamında on altıncı yüzyılın sonuna kadar Avrupa devletlerinden ileride olduğu söylenebilir. İstanbul'un fethi sırasında dökülen demir ve tunç toplar döneminin en ileri teknolojisine sahiptir. Bu dönemde demirden top yapan topçıyân-ı haddedan ve cemaat-i topçıyân-ı ahengerân adı verilen özel bir demirci grubu mevcuttur. Top dökümü için gerekli hammaddeler olan, demir, bakır, kükürt, çelik, kereste, kurşun vb. ülke içinden temin edilmekteydi. Ülke dışından ise kalay ithal edilmekteydi. Osmanlı Devleti, savaş malzemesi olması nedeniyle ülke dışına top ve tüfek gibi ürünleri ihraç etmemiştir. Ancak bunun bir istisnası olarak, II. Bayezid döneminden Memluklara tüfek ve top gibi bazı silahlar gönderilmiştir. Bunun nedeni ise, Memlukların Kızıldeniz'de Portekizlilerle mücadele etmesidir. Kılıç, ok, yay ve tüfek gibi çeşitli silahları üreten devlete ait tezgâhlar dışında, özel sektöre ait atölyeler de bulunmaktaydı. Top ve tüfek kullanımındaki en

önemli madde ise baruttur. Osmanlı Devleti'nde öncelikle İstanbul olmak üzere çeşitli bölgelerde baruthaneler bulunmaktaydı. Osmanlı askeri sanayisi, on sekizinci yüzyıla kadar son derece kaliteli üretim yapabilmiş ve diğer ülkelerle rekabet edebilmiştir (Ünal, 2014: 113-115). Ancak sanayi devrimi sonrasında makineli üretime geçen, daha verimli üretim yapabilen ve daha yeni teknolojileri kullanan Avrupa, rekabette Osmanlı'yı geride bırakmıştır.

Askeri sanayi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin en büyük iki sanayi kolunu oluşturan tekstil ve dokuma sanayi, sanayi öncesi dönemlerdeki birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de en yaygın sektörler arasındaydı. Sanayinin bu dalında daha çok özel sektör faaliyet göstermekteydi. Fakat yüksek makamlarda bulunanların ve sarayın zevkine hitap eden ipekli ve yünlü lüks kumaşların üretildiği atölyeler arasında devlete ait tezgâhlar da bulunmaktaydı. En çok kullanılan ve en yaygın olan tezgâhlar, pamuklu kumaş imal eden tezgâhlardı. Anadolu'nun birçok yerinde pamuk yetişmekteydi. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Tokat basmaları dünyaca ünlüydü. 1800'lü yıllara kadar pamuklu kumaşlar önemli ölçüde Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Karadeniz bölgesinde yetiştirilen ketenden imal edilen kumaşlar, Hindistan'a bile ihraç edilmekteydi. Trabzon, keten dokumacılığında en önemli merkezlerden biriydi. Ankara'da üretilen tiftik yünü de yine dünyaca ünlü ürünler arasındaydı. Farklı renklerdeki tiftik yününden yapılan kumaşlar, Rusya ve Polonya gibi ülkelere ihraç edilmekteydi. Bunun dışında Bursa, Edirne ve on sekizinci yüzyıldan sonra İzmir gibi kentler, ipek üreticiliğinde ve ipek ticaretinde önde gelmekteydi. Bursa'da dokunan ipekli kumaşlar Rus çarlarının, Fransız ve İtalyan prens ve prenseslerinin, hatta İsveç piskoposlarının ilgi duyduğu ürünler arasındaydı. On altıncı yüzyılın başlarında Bursa'da bin civarı tezgâh faaliyeteydi. Bursa'nın bu üstünlüğü birkaç yüzyıl boyunca devam etmiştir. On dokuzuncu yüzyılda bile Bursa ipek

dokumacılığı gelişmesini sürdürmüştür. Buna ek olarak halı dokumacılığı da imparatorluğun tamamında yaygın durumdaydı. Hatta 20. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti halı dokumacılığında dünyanın en önemli üreticisiydi. Osmanlı'da tekstil üretimi, fiyatların düşmesine, teknolojinin değişmesine, yabancı üreticilerle rekabete rağmen canlılığını korumuştur. Avrupa makine ürünü dokumalar, Türk ürünlerini pazardan tamamen kovmamıştır. Sanayinin bu sektörünün ayakta kalmasındaki en önemli etken iç pazarın geniş olmasıdır (Ünal, 2014: 115-118).

İstanbul'da devlet sermayesi ile kurulmak istenen birkaç askeri malzeme, dokuma ve ayakkabı fabrikasından çoğu ithalatın yarattığı rekabete dayanamayarak kısa sürede kapanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'da el emeğinden makineye, atölye üretiminden fabrika üretimine geçilmiştir. Bir diğer deyişle, ortaçağın üretim biçimi yerini yeniçağın üretim biçimine bırakmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde geleneksel üretim biçimi ağırlıklı olarak varlığını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde kökleri eskilere uzanan, etnik esaslara dayalı sosyal bir iş bölümünün olduğu belirtilmektedir. Bu iş bölümünde Türkler genellikle, çiftçi, devlet memuru, asker ve esnaf olarak bulunmuştur. Sanayi, ticaret ve hizmetlerle ise daha çok gayrimüslim azınlıklar ilgilenmiştir. Osmanlı'da ekonomik düzen, genellikle toprağa ve tarımsal üretime dayanmaktaydı. Bu düzen 18. ve 19. yüzyıllarda da, İmparatorluğun yıkıldığı Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda da büyük ölçüde benzer nitelikleri arz etmekteydi. Tarım önemli ölçüde öz tüketim için ya da küçük mahalli pazarlar için üretim yapmaktaydı. Sanayi ise küçük atölyelerde kol gücü ile faaliyet göstermekteydi. Ekonominin tek sorunu sanayileşememek değildi. Ekonomik sektörler büyük oranda ilkel bir manzara sergilemekteydi. Tarımsal faaliyetler asırlardır değişmemiş yöntemlerle

yürütölmekteydi. Yine daha önce de değinildiği gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde nüfusun %75'ten fazlası köylerde barınmaktaydı (Şahin, 2012: 3-7).

Osmanlı'nın belirtilen dönemde milli gelirindeki artış, kimi sanayileşen ölkelerde gerçekleşen büyüme hızlarının gerisinde kalmıştır. Tarım kesimi, İmparatorluğun son yıllarında milli hasılanın yaklaşık %55'ini sağlamış ve nüfusun da %80'ini barındırmıştır. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda da ihracat gelirlerinin %80-%85'i tarımsal ürünler ihracından sağlanmıştır (Şahin, 2012: 8-11).

Burada Osmanlı'nın ekonomik yapısı ve üretim biçimi hakkında verilen bilgiler önemlidir. Çünkü Marx'ın da belirttiği gibi, insanların maddi yaşamları bilinçlerini etkilemektedir. Her ne kadar ekonominin belirleyiciliğine Marx kadar önem vermesek de ekonominin insan yaşamı ve toplumsal sınıflar üzerindeki etkisinin kayda değer ölçüde etkili olduğunu kabul etmekteyiz. Ayrıca bu başlığın girişinde de ifade edildiği gibi her geçim biçimi kendine has bir şekilde toplumsal düzen, sınıfsal düzen ve o iktisadi toplumsal düzene uygun bir düşünüş tarzı yaratmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı Osmanlı'nın ekonomik yapısının anlaşılması, sınıfsal ayrışmanın da daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

7. OSMANLI DEVLETİ'NDE SINIFSAI AYRIŞMANIN SİYASETE ETKİSİ

Sanayi devriminden önceki bütün toplumlarda görüldüğü gibi, on altıncı asır Osmanlı toplumunda da iktisadi yapı temel olarak zirai etkinlikler üzerine kurulmuştu. Nüfusun yaklaşık %90'ı kırsal mekânlarda yaşamını sürdürmekteydi. Bu kırsal nüfusun önemli bir bölümü devlet mülkiyetinde bulunan topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşmaktaydı. İşledikleri toprak miktarı ve elde ettikleri gelir yönünden bu köylü üreticiler arasında önemli farklılaşmalar görülmemekteydi. Kırsal nüfusun dikkate değer bir kısmı da aşiretler biçiminde göçer olarak yaşamakta ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Hem yerleşik tarımla uğraşan, hem de göçer olarak yaşayan kırsal nüfus, tükettikleri giysi ve basit üretim araçları gibi tarım dışı malların büyük bir kısmını kendileri üretmekteydi. Toplam nüfusun yaklaşık %10'luk bir kısmı ise şehirlerde yaşamını sürdürmekte ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı etkinliklerle uğraşmaktaydı. Esnaf loncaları içinde çıraktan kalfaya, kalfadan da fakir ve zengin lonca ustalarına kadar belli bir sıradüzeni oluşmuş, ortaya sosyal ve ekonomik farklılıklar çıkmıştır. Direkt olarak üretim ile meşgul olan bu kesimlerin dışında, tacirler ve tefeciler şehirlerde ekonomik etkinliklerle uğraşan nüfusun öbür ögelerini oluşturmaktaydı (Pamuk, 2007: 32-33).

Osmanlı idarecileri ve tarihçileri ise Osmanlı Devleti'nin sınıf yapısı ile ilgili olarak, toplumun askeri sınıf olan yöneticiler (bu grup yöneticiler-bürokratlar başlığında incelenecektir) ve reaya (bu grup da köylüler başlığında incelenecektir) adı verilen yönetilenlerden oluştuğunu savunmuştur. Bu düşüncenin kökeni ise Nizamülmülk, Nasreddin Tusi gibi İran devlet geleneğini iyi bilen düşünörlere kadar gitmektedir (Timur,

2001: 243). Yine bir devlet görevlisi olan Koçu Bey de üç sınıftan söz etmektedir. Bu sınıflar, sıradan vatandaş (reaya), ulema ve askeri sınıftır (seyfiyye) (Mardin, 1990: 80).

Tabakoğlu'na (2006: 42-44) göre, Osmanlı toplumu askeri kesim, saray halkı, ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşmaktadır. İlmiye zümresi, medrese eğitimi almış ilim adamlarıdır. Bunlar müderrisler, müftüler, kadılar gibi kişilerden oluşmaktadır. Müderrisler eğitimle, müftüler fetva ile kadılar da yargı ve idare ile görevlidir. Kadılığın en yüksek rütbesi Anadolu ve Rumeli kazaskerliğidir. Kadıların görevleri genellikle 1-2 yıl gibi kısa sürelerle sınırlıdır. Kadılar yargı görevleri yanında buldukları yerin yönetim, güvenlik ve iktisadından da sorumludur. Seyfiye, kapıkullarından ve tımarlı sipahilerden oluşmaktadır. Devşirme sistemi üzerine kurulan kapıkulları devlet hizmetinde bulunan ve başlangıçta büyük bir bölümünü Hıristiyan kökenli kişilerin meydana getirdiği kesimdir. Kalemiye, devlet dairelerinde yönetim görevlerini ifa eden memurlardır. Bu kişiler Müslüman ailelere mensuptur ve usta-çırak ilişkisi içinde yetişmektedir. Yönetilenler yani reaya ise askeri kesim dışında kalan veya ticaretle uğraşan ve vergi veren kişileri ifade etmektedir.

Osmanlı toplumsal yapısında, toplumsal tabakalaşma katı bir kast sistemi oluşturmamaktaydı. Toplumsal sınıflar ve tabakalar arasında geçiş her zaman mümkündü. Yani yönetenlerle yönetilenler arasında bir toplumsal hareketlilik mevcuttu. En alt tabakada bulunan köylülerden birinin oğlu ve hatta bir köle veziriazamlığa kadar yükselebilmekteydi. Zaten Osmanlı vezirlerinin önemli bir bölümü de devşirme ve köle kökenliydi. Köylünün (reayanın) oğlu medreseye gidip kadı, müderris, naip vb. olabilir ya da seferlere gönüllü olarak katılıp bir tımar gediği alabilirdi. Böylelikle askeri sınıfa geçebilirdi. Medreseden mezun olmuş bir müderris ya da kadı, seyfiye sınıfına geçerek beylerbeyi ve vezir olabilmekteydi. Osmanlı'da vezir ailesi olan Çandarlı sülalesine

bakıldığında, bu sülalenin medrese kökenli olduğu görülmektedir. Ancak Enderun'dan yetişen seyfiye mensuplarının ilmiyeye geçmeleri mümkün değildi. Yani sancakbeyi, vezir, beylerbeyi makamındaki kişiler eğer bir medreseden mezun olmamışsa müftü, kadı ya da müderris olamazdı (Ünal, 2014: 51).

Osmanlı Devleti'nde dönemin güçlü vezirlerinin çocukları bile yönetici kesime dâhil olabilmek için yetenekli olmak mecburiyetindeydi. Batılı pek çok yazar, örneğin on altıncı yüzyılda Avusturya İmparatorluğu'nun elçisi olarak Osmanlı'ya gelen Busbecq, soya dayalı aristokrasinin bulunmamasını Devlet'in gücü olarak değerlendirmiştir. Yine on yedinci asrın son yıllarında uzun bir süre İstanbul'da kalmış olan Boğdan voyvodalarından Dimitri Kantemir, Hıristiyanlık amacının açık bir şekilde görüldüğü yapıtında bile Türklerde babadan oğula geçen bir soyluluğun olmadığını, tam tersine soyluluğun erdem ve iyi karakter ile elde edildiğini yazmıştır. Meslekler genelde babadan oğula geçmekteydi. Ancak bu emredici bir kural değildi (Tabakoğlu, 2006: 45).

Toplumun çoğunda çocuklarının kendi mesleğini devam ettirmesi eğilimi vardı. Elbette ağır işlerle uğraşan ve yaşamını zorlukla kazanan kişiler için kendi çocuklarının daha yüksek makamlara gelmesi arzulanmaktaydı. Fakat şartlar çoğunlukla çocukların baba mesleğine yöneldiğini göstermektedir. Kırsal kesimlerde çiftçilik babadan oğula geçmektedir. Köylülerin oğlunu medrese gönderme ihtimali ya da askeri sınıfa sokma şansı mevcuttur ancak fırsatlar ve olanaklar sınırlıdır. Mesleğin babadan oğula geçmesi en çok esnaflarda görülmüştür. İlimiyeye mensup olanların çocuklarının da çoğunlukla baba mesleğine yöneldikleri bilinmektedir. Ulemanın toplum nezdindeki itibarlı konumu, müsadereden ve birçok vergiden muaf tutulmaları nedeniyle ilmiye makamları tercih edilen bir meslek olmuştur. Ancak bu meslek belirli bir zekâ seviyesi, çalışma disiplini ve bilgiyi mecbur kıldığından herkesin tercih ettiği bir yol değildir. Bununla birlikte

tımarlı sipahinin çocuklarının, babasının yolunda yürümleri yasalarla güvence altına alınmıştır. Sipahilerin, “veledeş” adı verilen oğullarını, babalarının yerine getirmelerini devlet kabul etmiştir (Ünal, 2014: 51-52).

Görüldüğü gibi yönetilenler ile yönetenler arasında bir toplumsal hareketlilik bulunmaktadır. Böylelikle köylü asıllı kişilerin sadrazamlığa kadar yükselmesi istisna olmamıştır (Tabakoğlu, 2006: 45).

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı toplumsal yaşamında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Toplumsal yaşamda önemli yeri olan vakıf kurumu ve lonca teşkilatı eski ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. Dernek, kulüp, cemiyet gibi kurumlar toplumsal hayatta önemli rol oynamaya başlamıştır. Hilal-i Ahmer, Darül-aceze, Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye gibi toplumsal amaçlı kurumlar ortaya çıkmıştır. Tanzimat’la birlikte başlayan bürokrat yetiştirme gayretleri sonucunda, toplumda önemli sayıda bir yöneticiler-bürokratlar kesimi meydana gelmiştir. Orta sınıfı oluşturan bu kesim, zamanla toplumun en önemli ve ayrıcalıklı unsuru haline gelmiştir. Diğer taraftan köylülerin yaşamında büyük bir değişme meydana gelmemiştir. Bu kesimin toplumsal yaşamındaki geleneksel yapı devam etmiştir. Gayrimüslimler ise bu asırda ticaret ve sanayi etkinliklerinde bulduklarından ekonomik bakımdan oldukça güçlenmiştir. Tanzimat’ın ve Islahat Fermanı’nın kendilerine tanıdığı haklardan da yararlanarak toplumsal durumlarını yükseltmişlerdir. Avrupa ile geniş ölçüde ilişki içinde olmalarından dolayı, daha çok Avrupalılaştı ve kapitülasyonlardan da yararlanarak ayrıcalıklı bir sınıf haline gelmişlerdir (Ünal, 2014: 53-54).

Timur’a göre (2001: 168) Osmanlı’nın toplumsal-ekonomik yapısı özü itibarıyla doğal ekonomiye dayanmış ve emeğin verimliliğini ve artı ürünü artıracak mülkiyet ve sınıf yapısı batıdaki netliğe kavuşmamıştır. Tabakoğlu’na göre (2006: 45) Osmanlı

yazarları da toplumsal grupların, dünya işleri bakımından, birbirlerine üstün olmadıklarını kabul etmektedir. Toplumda iş bölümünü oluşturan bu gruplar, tarımsal ürün üretenler, ticaret ve zanaatla uğraşanlar, âlimler ve askerlerdir.

Ünal'a göre de (2014: 37) Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da olduğu gibi belirgin çizgilerle birbirinden ayrılmış toplumsal sınıflardan söz edilemez. Fakat yönetsel kademelenmeye dayanan bir toplumsal tabakalaşma vardır. Bunun da nedeni mülkiyet anlayışında gizlidir. Avrupa'daki sınıfsal ayrımın temeli toprak mülkiyetine dayanmaktadır. Büyük toprakların sahipliğini elinde bulunduran senyörler bir soylu (aristokrat) sınıf oluşturmuştur ve bu soyluluk da dışa kapalıdır. Soylular kendi aralarında evlenmektedir ve alt sınıflardan bu sınıfa geçmenin yolları kapatılmıştır. Bir diğer imtiyazlı sınıf ise ruhban sınıfıdır ve bu sınıf kilise sıradüzeni içinde yetişmektedir. Tüm idari yetkiler ve mülkiyet yetkileri bu iki sınıfın elindedir. Avrupa'nın iktisadi açıdan gelişmesine paralel olarak kentleşme hızlanmış ve on yedinci-on sekizinci yüzyıllarda ticaret ve sanayi ile uğraşan, fakat üst sınıflardan olmayan bir burjuva sınıfı oluşmuştur. Fransız ihtilalinin temel nedeni de bilindiği gibi, bu toplumsal sınıfın aristokrat sınıfın elindeki yönetsel ve politik hakları elde etmek istemesidir.

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'nın aksine toprağın mülkiyetine dayalı, ayrıcalıklı ve kapalı bir üst sınıf yani aristokrasi bulunmamaktadır. Toprak öncelikle Allah'ın, sonra ise padişahındır. Padişah, toprakları tarımsal üretimde bulunmaları için köylülere kiralamıştır. Kuruluş döneminde bazı önemli kişilere verilen mülkiyet hakları bile sınırlı kalmıştır. Dini açıdan imtiyazlı bir ruhban sınıfı da bulunmamaktadır. İslam inancına göre herkes Allah'ın karşısında eşittir. Buna ek olarak devletin, emek, toprak ve para üzerinde müdahalesi söz konusudur. Miri arazi rejimi, narh sistemi, kul sistemi, kâr haddinin düşük olması, aşiretlerin parçalanarak yerleştirilmesi yani iskan siyaseti, müsadere sistemi,

kardeş katli gibi uygulamalarla merkeziyetçi yapıya önem vermesi, yatay ve dikey hareketlilik gibi birçok faktör Osmanlı Devleti'nde batı tarzı bir sınıfsal ayrışmayı engellemiştir (Ünal, 2014: 37).

Osmanlı'da sınıfsal ayrışmanın Batı'daki kadar gelişmemesi, sınıf bilincinin ve sınıf hareketlerinin Batı'daki kadar net olmamasının diğer nedenleri olarak, özellikle sivil toplumun Avrupa ülkeleri düzeyinde gelişmemesi, şehirlerin ve toplumun devlet karşısında özerkleşememesi bulunmaktadır. Özellikle sonuncusunun temel sebebi ekonomik güçtür. Bilindiği gibi iktisadi güç olmadan toplum devletin karşısında özerkleşemez, ona karşı bir direnç gösteremez (Cihan ve Doğan, 2006: 57).

Sivil toplum ele alınacak olursa, buradaki sivil kavramı, kent yaşamıyla birlikte gelen hakları ve mükellefiyetleri ifade etmektedir. Sivil toplumun en vurgulanan özelliği, siyasinin otoritesini atlatmış ilk toplumsal yapı olmasıdır. Sivil Batı'nın özgürlük anlayışının tamamında, siyasi güçlerin otoritesinden kurtulma, ciddi bir yer tutmaktadır. Osmanlı Devleti ele alındığındaysa, bu kurtulma fikrinin hiçbir zaman Avrupa'daki kadar derin köklere sahip olmadığı görülmektedir. Sivil toplum Avrupa'da sadece bazı toplumsal sınıflara değil, genel olarak özerk grup biçiminde örgütlenmeye de bir imkân yaratmıştır (Mardin, 1990: 9-14).

Osmanlı Devleti merkezi otoritesi ise, kendi menfaati ve amacını sağlamak üzere farklı etnik ve dini cemaatler ile grupları, toplumsal hareketleri, toplumsal kurum ve örgütleri kendi üstün iradesine bağlamayı hedeflemiştir. Kendi otoritesine karşı çıkan, vergi gelirlerine zarar veren yerel örgütlenme ve teşkilatlanmaları saf dışı bırakmakta şüphe etmemiştir. Osmanlı Devleti, kurulduğundan beri tüm gelir ve güç kaynaklarını kendi denetimi altına almayı amaçlamıştır. Ardından siyasi otorite, aşiretlerin bütün potansiyelini kendi kontrolü altında bulundurmaya gayret göstermiştir. Bunun için tahrir

eminleri tayin edip, vergiye temel oluşturmak üzere, farklı bölgelere dağılmış olan aşiretlerin bütün nüfus, gelir ve mal varlığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle söylenebilir ki devletin tavrı da sivil toplumun gelişmesinin önündeki en önemli engellerdendir. Osmanlı Devleti'ne merkeziyetçi bir anlayış hâkim olmuştur. Bu anlayışın kökeninde devletin bekasını sağlama gayesi bulunmaktadır. Merkeziyetçi anlayış siyasi yapıya öylesine etki etmiştir ki, bu sebeple hanedan üyelerinin bile gözden çıkarılmasında bir sorun görülmemiştir. Bundan dolayı devlete muhalif olan en küçük yapılara bile şiddetle cezalar verilmiştir. Osmanlı merkezi iktidarı, kendi siyasi faaliyetlerini sağlama almak için, kimi zaman taşraya karşı ciddi anlamda kıskanç davranmıştır. Merkezi hükümet, kendi iktidarını mutlak kılmak için toplumsal yapıyı alttan üste doğru askeri bürokrasiye benzer bir biçimde organize etmiştir. Bu sebeple merkezi otoriteyle rekabete kalkışabilecek, özerklik manasına gelebilecek her türden gelişme, ortadan kaldırılması gereken bir tehdit olarak görülmüştür (Cihan ve Doğan, 2006: 59-67).

Osmanlı sistemi içinde sivil toplum görevini üstlenen toplumsal ve iktisadi kurumların bir kısmı, etkinlik alanı ve aldığı kararların içeriği yönünden tamamı ile kamu bürokrasisi içerisinde yer almaktaydı. Diğer bazı kurumların ise Devletin en üst düzeyindeki görevliler tarafından kurulan meslek örgütleri olduğu gözlemlenmektedir. Eğitim alanında etkinlik gösteren medreseler, ilmiye mensupları, tarikat örgütlenmeleri birinci gruba dâhildir. Lonca örgütü ve esnaf teşekkülleri ise ikinci gruba dâhildir. Bu nedenle burada sayılan birçok kurumun asıl işlevleri arasına serpiştirilmiş olan gönüllü etkinliklerinin, bir çeşit yan ürün olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde sivil toplumdan söz edilip edilemeyeceği yönündeki tartışma, loncaların ciddi ölçüde devlet denetimi altında tutulması göz önünde tutulduğunda daha da bulanıklaşmaktadır.

Loncalar hem sıkı bir biçimde devlet denetimi altındadır, hem de bu meslek örgütlerinin merkezi otoriteyi etkileme yolları da açık değildir. Osmanlı Devleti'nde sivil toplum konusunda iki önemli öge eksiktir. Bunlardan birincisi özgür kentlerin bulunmamasıdır. İkincisi ise, Osmanlı'nın modernleşmeyi yaşamamış olmasıdır. Modernleşme yaşanmadığı için, bireylerden oluşan toplumsal sınıflar da Avrupa'daki kadar gelişmemiştir. Burada özellikle piyasada faaliyet gösteren toplumsal sınıfın, yani burjuva sınıfının yeterince gelişmemesi, sivil toplumdaki söz etmeyi zorlaştıran yapısal bir unsurdur (Cihan ve Doğan, 2006: 67-79).

Burada sivil toplumun yeterince gelişmemesi, Avrupa ile olan ekonomik farklılıklar, şehirlerin özerk olmaması, yine Avrupa ile karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti'nde sınıfsal ayrışmanın belirgin olmaması, Osmanlı 'da toplumsal sınıfların yokluğu anlamına gelmemektedir. Anlatılanlar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan farklı bir seyir izlediğini vurgulamak içindir.

7.1. Geleneksel Toplumsal Sınıflar ve Siyaset

Bazı yazarlar Osmanlı'da toplumsal sınıfların bulunmadığını savunmaktadır. Ancak ilkel toplumlar hariç, sınıfsız bir toplumun bulunduğunu savunmak güçtür. İlkel toplulukta toplumsal eşitsizlikler pek fazla bulunmamaktaydı. Ekonomik ve siyasal eşitsizlikler ise hiç yoktu. Çünkü geçim alanında (öteki koşulları oluştuğunda eşitsizliği yaratıp besleyebilecek) bir üretim bulunmamaktaydı. Ayrıca emeğin verimliliği, emekçiyi doyurmaktan öte bir artı üretilip, birilerini ötekilerinden zengin edecek seviyeye ulaşmamıştı. Geçim biçimi ise doğadaki hazır besinlere el koymak olan (çeşitli biçimleriyle) avcılık ve toplayıcılıktı (Şenel, 2009: 137).

İlkel toplumlar haricindeyse, özel mülkiyet, iş bölümü, toplumsal farklılaşma vb. gelişmiştir. Bu durumun da farklı toplumsal sınıfları doğuracağı açıktır. Tekrar belirtmeli ki her geçim biçimi kendine has bir toplumsal düzen yaratmaktadır.

“Ortaçağ Avrupası’nda Toplumsal Yapı: Katmanlar” başlığı altında incelenen katmanlara bakıldığında, feodal toplumun katmanları arasında serfler ve soyluların (aristokratlar) bulunduğu görülecektir. Ancak daha önce de açıklandığı üzere Osmanlı Devleti feodal bir yapıda olmadığından, Avrupa’daki bu katmanların karşılığı olarak Osmanlı’da köylüler ve ayanlar bulunmaktadır. Bu nedenle ilk olarak köylüler incelenecektir.

7.1.1. Köylüler ve Siyaset

Marx için sınıf bilinci kavramı, bir toplumsal grubun sınıf olarak kabul edilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Herhangi bir toplumsal grubun sınıf olarak kabul edilebilmesi için bu gruptan olan kişilerin yalnızca üretim araçları açısından benzer konumda olması tek başına yetmemektedir. Aynı zamanda bu grubun kendisini diğer toplumsal gruplardan farklı görmesi ve bu gruplara karşıt çıkar ilişkileri içerisinde bulunduğu farkında olması da gerekmektedir. Bu yüzden Marx, köylülerde bir sınıf bilinci bulunmadığı için onları sınıftan ziyade bir yığın olarak kabul etmektedir (Açıkgöz, 2011: 285). Ancak bu başlık altında da inceleneceği gibi, Osmanlı’da köylülere bakıldığında, bu toplumsal grubun üyeleri hem aynı sosyal şartları paylaşmış hem de aynı ekonomik şartları paylaşmıştır. Köylüler, tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu Osmanlı Devleti’nde, geçimini tarımsal üretimle sağlamıştır. Üretimin, tarımsal üretim ağırlıklı olması gibi, en kalabalık toplumsal grup da köylülerden oluşmuştur. Bu durum da yine nüfusun dörtte üçünün

köylerde yaşamasıyla bağlantılıdır. Çünkü köylerde yaşayan nüfus genellikle tarımla uğraşmaktadır

Önceden de ifade edildiği gibi, Osmanlı feodal bir devlet değildir. Devletin yapısı, sınıf düzeninin belirlenmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa'da feodalizm ismiyle bilinen kapitalizm öncesi sistemden farklılıklar göstermekteydi (Keyder, 2003: 15). Osmanlı köylüsü, feodal sistemdeki serflerden farklıdır. Bu farklardan ilki, Osmanlı feodal bir devlet olmadığından, köylüler, feodal sistemdeki bir serf gibi feodal beylere tabi değildi. Bu yüzden köylülerin angarya hizmetiyle ekilip-biçilecek bir toprak da bulunmamaktaydı. İkincisi, Osmanlı'da köylüler toprağa bağlı değildir ve vergisini vermek şartıyla özgürdür.

Osmanlı köylüsü, devlete, mülk ve tımar sahiplerine aynı ya da nakdi rant ödemekteydi. İktisadi yapının genel gelişme durumu açısından hakim olan rant biçimi aynı ranttı. Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerdeki isimleri de zaman zaman kullanarak bu konuda çeşitli terimler kabul etmişti. Vergiye temel olarak ürün, çiftlik veya şahıslar (cizye) alınmaktaydı. Ürün temeline göre alınan aynı rant, öşür, haracı mukasama vb. şekillerde adlandırılmaktaydı. Çiftlik birimi üzerine tarh edilen vergi ise çiftlik resmi tabiriyle adlandırılıyordu. Bu vergi, ilke olarak nakdi rant olmakla birlikte ürün veya hizmet biçiminde de ödenebilmekteydi. Bunun dışında Osmanlı Devleti, bu vergileri, mükellefin ödeme gücüne göre farklı kademelere ayırmaktaydı. Örnek olarak cizye alâ, avrat ve adna olmak üzere üç kademeye ayrılmıştır. Ödeme kademelerinde toprağın büyüklüğü ve verimi de dikkate alınmaktaydı (Timur, 2001: 231).

Osmanlı Devleti'nin kökleşmiş kurumsal yapısı, az ya da çok birbirine benzer genişlikte toprakları elinde tutan ve merkez tarafından tayin edilen memurlara belli bir

oranda vergi veren hür bir köylü kesiminin varlığını öngörmekteydi (Keyder, 2003: 22). Köylüler Osmanlı'da toplumun en kalabalık kesimini oluşturan, köylerde yaşayan ve esas üretici kesimi temsil eden kimselerdi (Ünal, 2014: 45).

Köylülerin sosyal yaşamına ve düşünce yapısına bakıldığında Şerif Mardin'in "Din ve İdeoloji" adlı kitabında da bahsettiği gibi, din köylüler için önemli bir yer tutmaktadır. Din için yapılan tanımlara bakıldığında, Lane'e göre din, bir dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli olarak işlev görmektedir. Geertz'e göre ise din, "insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir değerler sistemidir". Din, Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Alt sınıflardaki değer boşluğu İslami olarak bildikleri inançlara sıkı sıkıya sarılmak suretiyle çözülmeye çalışılmıştır. Bu özelliklerin de toplumsal ve siyasal davranış boyutlarına dönüşeceği açıktır (Mardin, 1995: 30-38).

Din, insanlara çevrelerindeki dünyayı özel gözlüklerle görmeyi sağlayacak kavramsal görüş imkânlarını sağlamaktadır. Eğer belirli bir grup, grup oluşunu bir dereceye kadar dinsel bir grup olmasına borçlu olursa, bunun toplumsal yapıya aktarılan bir tarafı olacaktır. Toplumun örgütlenmesi bir defa dini merkeze alan bir formülle açıklanırsa, toplum içindeki dinsel etki sürüp gidecektir. Bunun bir örneği şöyle verilebilir: Dinin İslam toplumunda yerine getirdiği işlevin en soyut ve en sembolik, diğer bir deyişle ideolojik şekli, müminin kendini Allah'a teslimiyeti fikrinde belirlemektedir. "Bu teslimiyetin özel bir şekli insanın şeriate teslimiyetidir." Ortaya çıkan cemaatin başında bir idareci değil, Allah'ın kendisi bulunmaktadır. Bu toplumsal örgütlenmenin dini bir formül üzerine kurulması olayının, siyasete yönelik sonuçlarına bakıldığında, bir İslam âlimi bu konuyu şu şekilde anlatmıştır: "İslamiyet Allah'ın dolaysız idaresi, milletin üzerine gözlerini diken ilahın hükümleridir. Diğer toplumlarda civitas,

polis, devlet olarak bilinen birlik ve düzen ilkesi İslam'da Allah tarafından temsil edilir. Allah ortak yarar uğruna çalışan en üst kuvvetin adıdır. Böylece kamu hazinesi Allah'ın hazinesi, ordu Allah'ın ordusu, hatta kamu görevlileri bile Allah'ın memurlarıdır” (Mardin, 1995: 65-72).

Dinin ve dolayısıyla da İslam'ın bu kadar önemli bir yer tuttuğu toplumda, özellikle de köylülerde, örneğin Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile buna bağlı olarak yaşanan değişimler, sorunlar vb. konulardaki siyasi tepki de dinsel temele dayanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte; çözülmeye ve bozguna bir çözüm olarak tepeden inme şekilde toplumsal yapıya ithal edilen Batı kurumları karşısında halk, kendisini daha ekonomik ve toplumsal çıkmazlara iten yeni düzeni dinden uzaklaşmakla suçlamış ve yaşadıkları bütün felaketlerin dinsizlikten kaynaklandığını savunmuştur. Diğer taraftan, sağlam bir burjuva kültürü oluşturamamış bir toplumsal yapının otoriter kültürüne sahip Osmanlı'da halk, yaygın olan tek değere yani İslami değerlere sarılmıştır (Bakan ve Arpacı, 2014: 134).

Osmanlı'da köylü sınıfı, aynı zamanda reaya olarak da tanımlanmaktaydı. Arapçada otlatılan hayvan sürüsü anlamına gelen raiyetten üretilen reaya sözcüğü hükümdarın hüküm ve yönetimi altında yaşayan, vergi veren kişileri ifade etmekteydi. Hem İslam hem de Türk-İran geleneklerinde, hükümdar, Allah önünde reayasının mutluluğunu sağlamak ve adil bir yönetimi gerçekleştirmekle sorumluydu (Ünsal, 1998: 3).

Bu geleneğe göre reaya, şeriata uygun olarak adil bir şekilde yönetilecektir. Reaya da sultanına koşulsuz, sorgusuz sualsiz itaat edecektir (Ünsal, 1998: 4). Bu durumdan Daireyi Adliye Osmanî'de şöyle bahsedilmektedir (Timur, 2001: 242):

“Mülk ve devlet, asker ve devlet adamlarıyladır.

Ve devlet adamı, mal ile bulunur.

Mal, reayadan husule gelir.

Reayanın ahvali adalet ile tanzim olunur.”

Buradan da anlaşılacağı gibi, reaya yani köylüler, kendisine yüklenen rolün de etkisiyle siyasal konularda genellikle pasif kalmıştır. İleride anlatılacak olan reformlar da genellikle köylülere danışılmadan ve görüşleri alınmadan gerçekleştirilmiştir. Reformlar genellikle ya padişahın isteğiyle, ya ayanların etkisiyle ya da yöneticiler-bürokratların etkisiyle gerçekleştirilmiştir. Köylülerden ise çoğunlukla bu reformlara uyması beklenmiştir. Bu açıdan köylülerin Osmanlı siyasetine etkisi diğer sınıfların etkisine nazaran zayıf kalmıştır.

Ancak bu durum köylülerin siyasette etkilerinin hiç olmadığı anlamına da gelmemektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi padişah reayayı korumakla yükümlüdür. Reaya, “vediatullah” yani padişaha Allah’ın emaneti olarak görülmekteydi. Reayanın can ve mal emniyeti, zulme uğramaması ve adalet içinde yaşaması padişahın en önemli sorumlulukları arasındaydı. Şehzadeliğinden beri padişahlara verilen eğitimde en önemli hususlardan biri de, reayanın zulme uğramasından dolayı öteki dünyada hesaba çekilecekleriydi. Bu nedenle devlet yöneticilerinin, yasa dışı bir şekilde köylülerden eşya ve para almalarının önlenmesi, padişahın en çok dikkat ettiği konulardandı. Devlet bu konuyla ilgili olarak, ciddi önlemler almaya çalışıp, adalet nameler yayınlamıştır. Böylelikle devlet yöneticilerinin köylülere zulmetmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Köylülerin şikâyeti üzerine birçok vezir, tımarlı sipahi, yeniçeri subayı, sancakbeyi ve beylerbeyi idam edilmiştir. Padişahlar, kendilerine verilen eğitimin de etkisiyle, köylülere zulmedilmesine tamamen karşı olduklarından, Osmanlı’da bazı devlet yöneticileri bu durumu rakiplerini iktidar mücadelesinde saf dışı bırakmak için kullanmışlardır.

Rakiplerini köylülere zulmetmekle suçlamışlar ve padişahın öfkesini rakiplerinin üzerine çekmişlerdir. Padişah ise makamı her ne olursa olsun köylüye zulmettiğine inandığı devlet yöneticileri için doğrudan kendisinin kaleme aldığı bir ferman yayınlarak bu kişilerin idam emrini vermiştir. Köylülere zulmeden devlet yöneticileri her zaman katledilmeler dahi çoğu zaman görevinden alınmış ve malları müsadere edilmiştir. Padişah, siyaseten katl yetkisi kapsamında suçlu oldukları kanıtlanmamış olsa bile, bu kişilerin köylülere karşı en küçük bir kusurları durumunda idam emri vermiştir. Bunun dışında, bilindiği gibi Osmanlı iktisadi yapısı ağırlıklı olarak tarıma dayanmaktaydı. Bu nedenle merkezi hükümet tarımsal üretimin düşeceği endişesiyle köylülerin farklı bir toplumsal tabakaya ya da sınıfa geçmesini istemiyordu. Ancak köylüler ise, bürokratlar-yöneticilere dâhil olmak için büyük bir çaba harcıyordu. Bu geçiş ise sadece belli şartlarda mümkün olmaktaydı. Seferlerde gönüllü yazılanlar, medreselere okumak için kaydolanlar, böylelikle toplumsal olarak yer değiştirmiş oluyorlardı (Ünal, 2014: 44-46).

7.1.2. Ayanlar ve Siyaset

Feodal Avrupa'da soylular olarak da bilinen aristokrat sınıfın, feodal bir devlet olmayan Osmanlı'daki en yakın karşılığı âyanlardır. Avrupa'da merkezi otoritenin zayıflamasıyla gelişme imkânı bulan aristokratlar gibi, âyanlar da Osmanlı'da merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı dönemde gelişmiştir.

Ayan kavramı, Arapça "ayn" sözcüğünden gelmektedir ve bu sözcüğün çoğul halidir. Kavram, Osmanlı'da ilk kullanım şekliyle, bir şehirde yaşayan ileri gelen, saygın ve tanınmış kişileri ifade etmektedir. Bu kişiler farklı arka planlara sahiptir. Âyanlar deyimi, yüksek rütbeli devlet görevlileri olan sancak beylerini, beylerbeyini, kapıkullarını, yeniçeri liderlerini, kadıları, müderrisleri, müftüleri, mültezimleri (vergi

gelirlerini toplayan kişiler), lonca liderleri gibi birçok kesimi kapsayan, geniş bir anlamda kullanılmıştır. Âyanların resmi unvanları, ikamet ettikleri bölgeyle sınırlı olmak üzere, ayan-ı belde, ayan-ı vilayet ya da ayan-ı memleket şeklindedir. Buradan da anlaşılacağı üzere âyanlık 16. yüzyılın sonuna kadar daha çok bir saygı ifadesi şeklinde kullanılmış ve âyanların taşra yönetimi üzerindeki etkisi de buradan hareketle düşük seviyede kalmıştır. 18. yüzyıl boyunca ise ayan unvanını taşıyan iki farklı grup mevcuttur. Bunlardan birincisi, en yaygın olanıdır ve yerel düzeyde ileri gelen kişileri ifade etmektedir. İkincisi ise büyük ayan olarak adlandırılan, taşra boyunca etkisi olan ve devlet tarafından resmen tanınan kişilerdir. Küçük ayanlar, şehirlerde ve kasabalarda bulunan, devlet görevlileri ve reaya (köylüler) arasında aracılık yapan, toplumun saygı duyduğu kişilerdir. Küçük ayanlar hakkındaki bilgiler pek fazla olmamakla birlikte, bunlar çoğunlukla büyük ayanların hizmetinde bulduklarından, küçük ayanlar hakkında bilgi edinmenin en etkili yolu bağlı oldukları büyük ayanları incelemekten geçmektedir. Osmanlı belgelerinde küçük ayanlar ve büyük ayanlar arasındaki bağlantıdan bahsedilirken, genellikle bir büyük ayanın adamı (örneğin, Pasvanoğlu'nun adamı) şeklinde bahsedilmektedir. Küçük ayanları genel nüfustan ayırt etmek için nisbe adı verilen, etnik, ailevi, coğrafi köken ya da meslek bildiren ifadeler kullanılmıştır. Bunlara birkaç örnek verilecek olursa, Macar Ali, Molla İdris Ağa, Manav İbrahim gibi ifadeler küçük ayanları belirtmek için kullanılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, tüm bu küçük ayanlar, Vidin ayanı Pasvanoğlu Osman Paşa'nın hizmetindeki ayanlardır. Küçük ayanlar bu şekilde ifade edilirken, büyük ayanlar ise "oğlu" ya da "zade" kelimeleriyle ifade edilmiştir. Büyük ayanlara örnek olarak ise, Saruhanlı Karaosmanoğlu, Trabzonlu Canıklızade gibi isimler verilebilir (www.historystudies.net/dergi/tar2015125fc1c.pdf 30.05.2018).

Küçük ayan ve büyük ayan arasındaki ayrıma rağmen, gerçekte bir kişi hızlı bir şekilde âyanlığa ya da büyük âyanlığa kadar yükselebilmektedir. Bunun en kolay yolu ise evlilikten geçmektedir. Farklı rütbelerdeki ayanların oğulları ve kızları arasındaki evliliklere sıkça rastlanmaktadır. Bir çalışmaya göre tüm ayan evliliklerinin %40'ı diğer ayan aileleriyle yapılmaktadır. Bu tip evliliklerin amacı, bireyin toplum içindeki konumunu yükselterek ona önemli siyasi ve ekonomik işbirlikleri sağlamaktır. Önemli ticaret merkezlerindeyse yeni ortaya çıkan Müslüman tüccar aileleriyle yüksek rütbeli ayanların evliliği söz konusu olmuş ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin en stratejik bölgelerindeki gücü ve zenginliği birleştirmek amaçlanmıştır. Ayanlıkta yükselmenin evlilik dışındaki yolu ise hizmet ve sadakate bağlıdır. Âyanların resmi olarak tanınması ise Osmanlı Devleti'nde sorunlu ekonomik yapının eşkıyalığı artırmasının, merkezi hükümeti yerelde işbirliği yapabileceği kişilere yönelmek zorunda bırakmasıyla olmuştur. Bu zorunlu tanıma zamanla bir kural haline dönüşmüştür. Her topluluğa, kendisini temsil etmesi için o yöreden bir temsilci seçme hakkı verilmiştir. Sadece seçilen bu kişi resmi ayan olarak yani “ayan-ı vilayeti” olarak tanınmıştır (www.historystudies.net/dergi/tar2015125fc1c.pdf 30.05.2018).

Buna ek olarak ayanların güçlenişi, sadece ayanların kendisini değil Osmanlı köylüsünü de memnun etmiştir. Çünkü bir önceki paragrafta bahsedilen eşkıyalık köylülerin çeşitli zulümlerle karşı karşıya kalmasına sebep olmaktadır. Celali İsyancıları da denen bu süreçte köylüler yerlerini ve yurtlarını terk etmek ve daha güvenli olduğunu düşündükleri kasabalara ve şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır (Güven, 2016: 68).

Feodal Avrupa'nın tersine, padişahla köylüler arasında hiçbir feodal yetki bulunmamaktaydı (Mardin, 1995: 108-109). Ancak on sekizinci asır boyunca Osmanlı toprakları iltizam hiyerarşisini kontrol eden ayanların giderek artmakta olan egemenliği

altına girmiştir. Ayanlar taşrada bulunan merkezlerde Devlet'in otoritesini temsil ederek tarımsal artığa el koymuştur. Denetim altında tuttıkları bölgelerde hem köylülerin vergilerini toplamış, hem de ticareti elinde tutmuşlardır. Âyanlar, kentin iktisadi yapısını da kontrol etmeye başlayınca, erkleri kırsal kesimin hudutlarını aşmıştır. On sekizinci asrın ikinci bölümünde, taşrada bulunan merkezlerde âyan meclisleri Batı Avrupa'dakine benzeyen bir şekilde kent aristokrasisi fonksiyonunu görmeye başlamıştır. Bu meclisler iktisadi yapıyı düzenleyen iç ticaret ve lonca ruhsatlarıyla ilgili kararlara ek olarak, kentin gelirleri ve harcamalarıyla ilgili kararları da almaya başlamıştır. Âyanların nüfuzu karşısında giderek daha da güçsüz kalan merkezi hükümet, taşradaki yapılanmayı tanımak mecburiyetinde kalmıştır. Hatta âyanlar on sekizinci asırda, kendi memurlarının merkezi idarede daha yüksek makamlara atanmasını dahi sağlayabilmiştir (Keyder, 2003: 26-27).

Âyanların siyasetteki etkileri incelendiğinde, bunların en dikkat çekenlerinden biri Sened-i İttifak'tır. Türk tarihinde ilk defa devlet iktidarının sınırlandırılabilceği fikri Sened-i İttifak ile ortaya çıkmıştır. Hem devlet iktidarının sınırlandırılması, hem de iki taraflı bir belge olması sebebiyle Sened-i İttifak, 1215 tarihli İngiliz Magna Carta'sına benzetilmiştir. Sened-i İttifak'ın hazırlanışına bakıldığında, 1807 yılında İstanbul'da Kabakçı Mustafa'nın yönetiminde III. Selim'e karşı bir ayaklanma olmuştur. III. Selim tahttan indirilmiş, yerine IV. Mustafa geçirilmiştir. III. Selim'i tahta tekrar oturtmak için Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa İstanbul'a yürümüştür. Bunun üzerine III. Selim öldürülmüştür. Alemdar Mustafa Paşa tahta II. Mahmut'u geçirmiş, kendisi de sadrazam olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa, devletin otoritesini İstanbul'da yeniden kurmuştur. Fakat bu dönemde, merkezi otorite taşrada tamamı ile etkisiz bir durumdaydı. Rumeli ve Anadolu'da âyanlar adeta bağımsız idareler kurmuş ve merkezin otoritesini tanımamaya

başlamıştır. Alemdar Mustafa Paşa, merkezi otoriteyi taşrada egemen kılmak için Rumeli ve Anadolu âyanlarını İstanbul'a davet etmiştir. Ayanlar İstanbul'a kendi askerleriyle birlikte gelmiş ve şehir dışında konaklamıştır. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa başkanlığında bir tarafta âyanlar, diğer tarafta da devletin ileri gelenleri arasında 29 Eylül 1808'de Kağıthane'de bir toplantı (meşveret-i amme) yapılmıştır. Toplantıda alınan kararlar "Sened-i İttifak" olarak adlandırılan bir belgede tespit edilmiş, bu belge sadrazam, şeyhülislam, vezirler ve ayanlar tarafından imzalanıp mühürlenmiş ve padişaha sunulmuştur. Daha sonra ise padişah II. Mahmut Sened-i İttifak'ı onaylamıştır (Gözler, 2013: 9-11).

Sened-i İttifak ile alınan kararlar, merkezin kazanımları, genel kazanımlar ve âyanların kazanımları olarak üç başlık altında toplanabilir. İlk olarak merkezin kazanımlarına bakıldığında: padişahın ve devletin otoritesini herkesin kabul etmesi; sadrazama itaat; vergi toplanmasına ilişkin emirlere uyma; asker ocaklarının padişaha itaati; âyanların kendi toprakları dışına müdahale etmemesi kararlaştırılmıştır. Bu son madde "kendi toprakları" vurgusuyla dikkat çekicidir. Çünkü feodal sistem hatırlanacak olursa her beyin kendi kontrolünde toprakları bulunmaktaydı. Bu madde aslında feodal olmayan Osmanlı Devleti'nin feodal sisteme en çok yaklaştığı durumlardan biri olarak kabul edilebilir. İkinci olarak genel kazanımlara bakıldığında: Sened-i İttifak, fukara ve reayanın korunmasını, vergilendirilmesinde ölçülü davranılmasını ve aynı zamanda fukara ve reayaya zulmedilmemesini öngörmüştür. Üçüncü olarak da bu çalışma açısından en önemli kısmı olan âyanların kazanımlarına bakıldığında: sadrazamın keyfi eylemlerinin engellenmesi ve suçlu olmayan âyanlara adaletli davranılması; hanedan haklarının babadan oğula geçmesinin kabul edilmesi; büyük âyanların idare alanlarının tanınması; büyük âyanların kendilerine bağlı küçük âyanlar üzerindeki egemenliklerinin

tanınması kabul edilmiştir (Gözler, 2013: 10). Yine buradaki son madde de “büyük âyanların kendilerine bağlı küçük âyanlar üzerindeki egemenliklerinin tanınması” kısmıyla feodal sistemdeki fief sözleşmesini andırmaktadır. Bu açıdan büyük âyanların feodal sistemdeki süzeren, küçük âyanların da feodal sistemdeki vasallara benzediği söylenebilir.

Âyanın sonunun başlangıcı, padişahın artık mutlak olmayan iktidarını, yerel güç sahipleriyle paylaşmayı resmen tanıdığını gösteren Sened-i İttifakla gelmiştir. Bu belgenin imzalanmasından sonraki yıllar içinde, merkezi otorite âyanı siyasal düzeyde olduğu gibi iktisadi düzeyde de büyük ölçüde yenilgiye uğratmayı başarmıştır (Keyder, 2003: 27). Sened-i İttifak süreci incelendiğinde görülmektedir ki, merkezi otoritenin bozulması sonucu gelişen âyanlar sınıfı, yine kendisi de bir âyan olan Alemdar Mustafa Paşa'nın etkisiyle kontrol altına alınmış ve merkezi otorite güçlendirilmiştir. Ayrıca Sened-i İttifak sürecinde âyanların bir diğer etkisi de özellikle anayasacılık düşüncesinin temelini atılmasında ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi tarihimizde ilk kez devlet iktidarının sınırlandırılması yolunda adımlar atılmıştır.

Âyanların siyasetteki bir diğer etkisi de hem iç hem de dış siyaset alanında olmuştur. Rumeli âyanından olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır valiliğine getirilip vilayeti merkantilist amaçlara uyarlanmış eski Osmanlı kanunlarıyla yönetmeye başlayınca, büyük devletler karşılarında mahalli özerkliğin tehlikelerinin somut bir örneğini bulmuştur. Merkezi hükümet ile Mehmet Ali Paşa arasındaki askeri mücadelede, İngiltere merkezi hükümeti desteklemiştir. Bab-ı Ali'nin verdiği imtiyazlar karşılığında merkezi hükümeti destekleyerek, hem Mehmet Ali Paşa'nın askeri yenilgisini, hem de vakitsiz milli ekonomi tecrübesinin başarısızlığa uğratılmasını sağlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın yenilgisinden önce, merkezi hükümet yeni kurulmuş orduyu devlet

topraklarında bulunan öteki âyanlara karşı harekete geçirmiştir. Böylelikle, âyanlar denetim altına alınarak ya hüküm sürdükleri bölgelerin dışına sürülmüş ya da önemsiz bürokratik görevlerle İstanbul'a getirilmiştir. Çoğu durumda maiyetleri dağıtılmıştır. İltizamın kontrolü yeniden merkezin eline geçmiş ve âyanların miras yoluyla devredebildiği bir hak olmaktan çıkmıştır (Keyder, 2003: 27-28).

Âyanların güç kaybedip, merkezi hükümetin âyanlar üzerindeki etkisini yeniden artırmasının sebeplerine bakıldığında, ilk olarak âyanların güçlerinin zirvesindeyken merkezi hükümetin yerel kopyaları olarak kalmaları bulunmaktadır. Âyanların gelirleri temel olarak devletin çeşitli resim ve vergilerinin toplanmasına dayanmaktaydı. Çoğunlukla da, ortakçılık yoluyla ektirdikleri çiftlikleri bulunmaktaydı. Ayrıca köylülerin önemli bir bölümü yalnızca senelik öşür ödemekle mükellef olan hür üreticiler olarak yaşamlarını sürdürmekteydi. Çiftliklerde dahi karşılıksız çalıştırma uygulamasına pek fazla rastlanmamaktaydı. Âyanların gücü toprağın ya da daha dolaysız bir şekilde, köylülerin üzerindeki kontrolünden kaynaklanmaktaydı. Bu güç, toplumsal sistemin parametrelerine ve varsayımlarına dayanan, bağımlı bir güçtü. Âyanlar, kısa süren üstünlük dönemlerinde alternatif bir emek kullanım sistemi ortaya koyamadıklarından, kırsal yapının özüne dokunamamışlardı. Âyanların başlattığı evrimin hemen tersyüz olması, bu değişikliğin geçici niteliğine işaret etmektedir. Ortalık durulduğunda köylülük tekrardan bağımsız aile üreticileri olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da toprağı olmayan serfler ya da tarım işçileri bulunmamaktaydı. Köylülüğün çözülmesine sebep olacak hiçbir hukuki ve siyasi kurum bulunmamaktaydı. Devletin bütün organları hür köylü konumunu desteklemekteydi. Sonuç olarak da, âyanların merkezi otoritenin yerine yerel düzeyde kendi otoritelerini koymayı başardıkları ancak bu yönetimin temel varsayımlarını değiştiremedikleri söylenebilir (Keyder, 2003: 29).

Bir önceki başlıkta köylülerin siyasette genellikle etkisiz kaldığı belirtilmişti. Ancak âyanlar, köylülere nazaran siyaseti daha çok etkilemiş ve bir dönem siyasete yön vermede etkili olmuştur. Hatırlanacağı gibi Türk tarihinde anayasacılık düşüncesinin başlamasında, bozulan merkezi otoritenin yeniden sağlanmasında etkili olmuşlardır. Âyanların, siyasette köylülerden daha etkili olmasındaki en temel sebep ise, büyük ölçüde Marx'a katılarak, ekonomik güçlerinin köylülerden daha fazla olmasıdır. Marx'ın da belirttiği gibi, ekonomi (altyapı) siyaseti (üstyapı) etkilemiştir. Ancak ileride de inceleneceği gibi, Türk tarihinde siyaset her zaman altyapının yani ekonominin doğrudan bir yansıması değildir.

Ayanların bir başka siyasi etkisi, Merkezi hükümetin yaptığı reformlara tepki göstermek olmuştur. Bu tepkilerin en büyüğü Sultan III. Selim'in kurduğu Nizam-ı Cedid'e karşı olmuştur. Bilindiği gibi Nizam-ı Cedid modernleştirilmiş ve batılı usullere göre kurulmuş askeri bir birliktir. Ayanların tepkisi, III. Selim'in bu orduyu kurmakla gücü merkezde toplayacağı, ayanların gücünü azaltacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı (www.historystudies.net/dergi/tar2015125fc1c.pdf 30.05.2018).

7.1.3. Dinsel Aristokrasi

Batı'da Roma İmparatorluğu yıkılınca kilise haricinde örgütlü büyük kurum kalmamıştı. Bu yüzden, kilise imparatorluğun görevlerini üstlenmek zorunda kalmıştı. Bu süreçte hem dini konularda hem de dünya işleri konusunda etkili olma eğilimi içerisindeydi. Adeta Roma imparatorunun yerini papa, valilerin yerini ise piskoposlar almıştı (Şenel, 2010: 238). Yine hatırlanacağı üzere imparatorlar, taçlarını papanın elinden almak zorunda kalmıştır. Papanın onaylamadığı birinin ise imparator olarak atanması mümkün değildir (Çaha, 2010: 56).

Din adamlarının güçlü konuma sahip olduğu benzeri bir duruma bakıldığında ise, Bizans İmparatorluğu'ndan bağımsız olmaya çalışan papalar, dünyevi konularda imparatorun, dinsel konularda papanın yetkili olduğunu söylemiştir. Böylece hâkimiyet alanlarının sınırının çizilmesi için bir kuram geliştirmiştir. Bu kuram çifte kılıçlar kuramı olarak adlandırılmaktadır. Bu kurama adını veren, hayatının son beş yılında, yani 492 ve 496 arasında papalık yapmış olan St. Gelasius'tur. Gelasius, İsa'ya Tanrı tarafından iki kılıç verildiğini söylemiştir. Bunlardan ilki dinsel yetkiyi, ikincisi ise yersel yetkiyi temsil etmektedir. Bu kılıçlar, sadece, Tanrı'nın hem dünyevi hem de dini konulardaki vekili olan İsa'da bir arada bulunmuştur. İsa'dan sonra dini alandaki yetkiyi simgeleyen kılıç papaya, dünyevi yetkiyi simgeleyen kılıç ise imparatora ait olmuştur. Bu yüzden, papalar dinle ilgili işlerde Tanrı'nın dünyadaki temsilcisidir. İmparatorlar ise, dini olmayan konularda Tanrı'nın dünyadaki temsilcisidir. Dolayısıyla çifte kılıçlar kuramına göre, bu kılıçların sahipleri, birbirlerinin egemenlik alanına girmemelidir (Şenel, 2010: 270).

Ancak Osmanlı Devleti, her ne kadar “Ayanlar ve Siyaset” başlığında değinildiği şekliyle yer yer feodal sisteme benzer özellikler gösterse de feodal bir devlet olmamıştır. Ne merkezi otorite Avrupa'daki kadar bozulmuştur, ne devlet dışı yapılar Avrupa'daki kadar gelişmiştir, ne de dinsel ve toplumsal yapı bu durumlara izin vermiştir. Avrupa'da din adamları kimi zaman hem dünya işlerinde hem dini işlerde etkili olmuş, kimi zaman da kendine dini konularda ayrı bir yetki alanı talep etmiştir. Osmanlı'da ise padişah aynı zamanda hem halife hem hükümdar olduğundan, buna ek olarak kuruluştan beri merkezi otoritenin güçlü olmasına önem verildiğinden, Osmanlı padişahları sadece din dışı konularda Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi değil, bunun dışında bir de dini konularda da Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Osmanlı'nın geleneksel yönetim anlayışına göre Osmanlı padişahlarının üstlendiği görev “Padişah-ı ruy-ı zemin zillulah-i fi'l-arz” yani

Allah'ın dünyadaki gölgesi olmaktır. Bu anlayış eski Türk egemenlik anlayışı ve İslam geleneğini yansıtmaktadır. II. Mehmet'ten sonra bu anlayış Osmanlı kanunnamelerine de aksetmiş ve yasal bir özellik haline gelmiştir. Padişah tahta çıktığı vakitten başlayarak Allah'ın adaletini insanlığa dağıtan kişi kimliğini üstlenmiştir (Eroğlu, 2003: 19).

Bunun dışında bir de İslam dininin kendine has özellikleri de Avrupa'daki gibi güçlü bir dinsel aristokrasinin gelişimini engellemiştir. İslamiyet'le birlikte gelen özelliklerden biri, toplumsal yapı içerisinde kimi teşkilatlanma biçimlerini kabul etmemesidir. Durkheim bunları tali (ikincil) yapı olarak adlandırmıştır. Tali yapı ile demek istediği şey ise bireyle devlet arasında kalan kimi yapılardır. Bu yapılar devleti yönetenlerin çıkardığı ya da adına çıkarılan kanunların yükümlülüklerinden muaftır. Kendilerine verilen bu ayrıcalıklara göre bu kişiler ve gruplar kendi otoritelerinin yürürlükte olduğu alanların sınırlarında devletin hukuki yetkilerini kullanabilmektedir. Roma İmparatorluğu'ndan gelen bu yetki devri usulüne göre bu ayrıcalıklar önce kiliseye, daha sonra feodal beylere, son olarak ise serbest şehirlere, belediyelere tanınmıştır. Devlet tarafından meşru olarak kabul edilen bu yapıların örgütlenme, kendi kanunlarını çıkarma, Pazar mekanizmasına devleti müdahale ettirmeme gibi ayrıcalıkları bulunmaktaydı. Ancak ikincil yapıların Osmanlı'da bir rol oynamamış olması rastlantı değildir. Bütün Ortadoğu'da ve aynı zamanda İslami toplumlarda, siyasi iktidar ikincil yapıları tek başına, meşru ve kuvvetli organizmalar olarak kabul etmemiştir. Bu durum, özellikle şehirlerin örgütlenmesinde görülmektedir. Şehir, Ortadoğu'da, Batı'da olduğu gibi özerk, siyasi bir güce sahip, kendi kanunlarını çıkaran ve özel mahkemeleri olan bir birim olamamıştır. Bu konunun bir diğer tarafı ise, İslam toplumlarında tüzel kişiliğe hiçbir zaman Roma'da tanındığı kadar geniş bir örgütlenme, meşruiyet ve hareket serbestliğinin tanınmamasıdır. Tüzel kişiliğin gelişmemesi, insanların toplum hayatında etrafında

toplantı kendi amaçları için büyük bir serbestlikle kullanabilecekleri kuruluşların olmaması, diğer yandan dinsel bir örgütlenme ilkesinin zaten toplumun yapı unsurunda yer alması, İslami toplumlara çok özel bir şekil vermiştir. Bir kere devletle birey arasındaki yapılar ortadan kalkmış olmaktadır. İkinci olarak, toplumsal akışkanlık daha kolay bir biçimde gerçekleşmektedir. Üçüncü olarak, Batı'daki bağımsız şehirlerin medeniyetinde gelişmiş olan iyi şehirli düşüncesi, İslam toplumlarında oldukça farklı bir hal almaktadır. Batı'da ikincil yapıların oluşturduğu tutumlar, davranışlar ve değerler İslami toplumlarda bulunmamıştır (Mardin, 1995: 73-75).

Dinin, hem İslami toplumların bir kuruluş vesikası olarak hem de ümmet yapısının içinden işleyişi dolayısıyla, pek çok kademede işlevi bulunmaktadır. Ümmet fikrinin insanları birleştirici işlevinin İslam'da soyut bir tarafı da bulunmaktadır. "Allah, bütün toplum ayrıntılarının üzerinde, onların ötesinde bir varlıktır. İnsanlar, camiye gelip beraberce namaz kıldıkları vakit üzerlerinden emir, kul, fakir, zengin, kisvesini atarlar ve Allah karşısına aynı katta çıkarlar. İslamiyet'te dini merasimlerin çoğunluğunda bu özellik doğrulanır. Bunlar, aslında, insanlar arası farklılıkları kapatıcı törenlerdir." (Mardin, 1995: 78-101). Buradan da anlaşılacağı üzere, İslam dininin kendi yapısı ve ümmet düşüncesi de, dini alanda Avrupa'daki gibi bir aristokrat sınıfın oluşumunu engellemiştir.

Bunlara ek olarak, Osmanlı'da peygamber soyundan gelen ve soylu olarak kabul edilen "seyyidlere" de kısaca değinmek gerekmektedir (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 197). Seyyidler belirtildiği gibi peygamber soyundan gelmektedir, askeri sınıf içinde yer almaktadır ve toplum içinde bir ayrıcalığa sahiptir. Bu ayrıcalık ise vergiden muaf tutulmak ve toplum içinde saygı görmektir. Seyyidliğin kanıtlanması ise şahitlerin bunu doğrulamasına ve seyyid olduğunu iddia eden kişinin soy kütüğünü belirten belgeyi ibraz

etmesine bağlıdır. Seyyidler, homojen bir grup değildir. Bir seyyid, çiftçi, tüccar, şeyhülislam, kadı, şair gibi farklı meslek gruplarından olabilir. Seyyidleri bir araya getiren ortak özellik doğumla elde ettikleri soy bağlarıdır (Kılıç, 2005: 62-74).

Bunlardan hareketle, Avrupa’da soylu olarak kabul edilen aristokrasi ile seyyidler karşılaştırılacak olursa: Birinci olarak, aristokratların, siyasi ayrıcalıklarının bulunması, toplumu yönetme yetkisine sahip olması gibi özelliklerinin seyyidlerde bulunmadığı söylenebilir. Çünkü seyyidlerin, sahip olduğu ayrıcalık, vergiden muaf olmak ve halk içinde saygı görmektir. İkinci olarak, Avrupa aristokrasisi, seyyidlere göre daha homojen bir özellik göstermektedir. Üçüncü olarak, Avrupa’da dinsel aristokrasi dini yaşamın belirleyicisi, kural koyucusu iken, seyyidler için böyle bir durum olduğu söylenemez. Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, seyyidlik Osmanlı toplumunda dinsel bir aristokrasiyi değil, halkın saygı duyduğu bir kesimi ifade etmektedir. Bu nedenle siyasi bir ağırlıkları da pek bulunmamaktadır.

7.2. Modern Toplumsal Sınıflar ve Siyaset

Modern toplumsal sınıfların, siyaseti ne düzeyde etkilediğiyle ilgili olarak, öncelikle Fransız Devrimi incelenmelidir. Fransız Devrimi’nde, sanayileşmenin etkisiyle güçlenen ticaret ve sanayi burjuvazisinin zaman zaman yanına köylü ve işçi sınıfını da alarak monarşiye, feodaliteye ve kiliseye karşı savaş açmıştır. Bu dönemde Fransa’da askeri harcamalar ve saray harcamaları, toplanabilecek vergi kapasitesinin üzerindeydi. Ayrıca kral, kaynağını ilahi hukuktan alan haklarını, soylular ve kiliseyle işbirliği yaparak despotik bir şekilde kullanıyor ve diğer toplumsal sınıfları yönetimden uzak tutuyordu. Ancak, 1713 ve 1789 yılları arasında Fransa’nın dış ticaretinin de beş kat artmasıyla birlikte burjuvazinin gücü giderek artmıştır. Burjuvazi yeni kazandığı güçle soyluların

siyasal ayrıcalıklarına tepki göstermeye başlamıştır. Bu gelişmelerin de etkisiyle burjuvazi rejime karşı mücadele etmiş ve şu taleplerde bulunmuştur: bir anayasa aracılığıyla kralın yetkilerinin kısıtlanması, vergilerin düzenlenmesi ve düşürülmesi, ülke içindeki gümrük engellerinin kaldırılması, basın özgürlüğü (Sander, 2011: 162-164).

Fransa’da monarşinin sınırlandırılması, sanayileşmenin etkisiyle güçlenen burjuvazi ve kısmen de köylü ile işçi sınıfının sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak Osmanlı’da padişahın yetkilerinin ilk kez sınırlandırılmasında, daha önce de bahsedildiği üzere, âyanlar sınıfı etkili olmuştur. Sonraki anayasal gelişmelerde ve iktidarın sınırlandırılması girişimlerinde ise ileride incelenecek olan “bürokratlar-yöneticiler” etkili olmuştur. Bunda Marx’ın deyimiyle altyapının üstyapıyı (ekonominin siyaseti) etkilemesinin büyük payı olduğu söylenebilir. Çünkü Osmanlı’da sanayi yukarıda da belirttiğimiz gibi, Avrupa’daki kadar gelişmemiş, kısmi sanayileşme başlasa da ağırlık hala tarımsal üretimde olduğu için sanayi devriminin toplumsal sınıfları olan işçi ve burjuva sınıfı Avrupa’daki kadar güçlenememiştir. Ancak bu durum Osmanlı’da bu sınıfların hiç olmadığı anlamına da gelmemektedir. Sanayileşme Batı’nın gerisinde olsa da başlamış olduğu için bu sınıflar yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Bu anlamda ilk olarak işçi sınıfı incelenecektir.

7.2.1. İşçi Sınıfı ve Siyaset

Sanayi devrimiyle birlikte Batı’da sanayi burjuvazisi güçlenmiş, tarımsal üretimin önemi azalmış ve kentlerde işçi sınıfına dâhil olanların sayısı artmıştır. Sanayi burjuvazisi, fabrika üretimi düzeninde kâr elde ederek sermaye birikimini sağlamıştır. Sermaye birikimi adı üzerinde kapital sistemin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu sistemde burjuva ve işçi sınıfı arasında gelir adaletsizliği artmış ve işçilerin çalışma

koşulları kötüleşmiştir. Artan gelir adaletsizliği ve kötü çalışma koşulları ise işçilerin durumunu büyük oranda kötüleştirmiştir. Öyle ki 19. yüzyıl başlarında İngiltere’de ortalama işgünü 17 saat ve ortalama işçi ömrü ise 32 yıldır (Tünay, 1995: 56). Marx’ın deyimiyle burjuvazi çağı, sınıf çelişkilerini karışık olmayan bir hale getirmiştir. Toplum, bir bütün halinde, gittikçe daha çok iki büyük düşman kamp, doğrudan doğruya birbirinin karşısında bulunan iki büyük sınıf arasında parçalanmaktadır: burjuvazi ve proletarya (Marx, 1965: 297-298).

Bu koşullar altında, işçiler tepkilerini ilk olarak makinelere göstermiştir. Sanayileşmenin kendisini iyice hissettirip, bütün yapılar ve kurumları alt üst etmeye başladığı ilk döneminde “makine kırıcıları” olarak adlandırılan ve ilk modern işçiliğin kaynağını oluşturan “ludistler”, özgür insanı teslim alan ve üretime mahkûm eden sürece karşı ilk tepkilerini bu işin sorumlusu olarak gördükleri makinelere karşı göstermiştir. Daha sonra sorunun kaynağının makineler olmadığını, yeni üretim ve emek süreçlerinden kaynaklandığının farkına varmışlardır (Akkaya, 2007: 790).

Siyasi alandaki en önemli tepki ise ideolojik alandan yani sosyalizmden gelmiştir. Sosyalizm, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışıyla Avrupa’da yaşanan toplumsal ve iktisadi koşullara karşı bir reaksiyon olarak gelişmiştir. Sosyalist fikirler süratle, yeni gelişen sanayileşmenin bir getirisi olarak fakirlik ve bozulmadan etkilenen, yeni fakat büyümekte olan işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla ilişkilendirilmiştir. Sosyalizm, liberal piyasa toplumunun bir eleştirisi olarak gelişmiş ve sanayi kapitalizmine bir alternatif sunma girişimi olarak tanımlanmıştır (Heywood, 2013: 117).

Ancak Osmanlı’da işçi sınıfının siyasete etkisi Batı’daki kadar yoğun değildir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı’nın ekonomik yapısıdır. Hatırlanacağı üzere Osmanlı’nın 1800’lerden itibaren ağırlıklı olarak bir tarım toplumu olduğu, ama aynı

zamanda belli bir oranda sanayinin bulunduğu ifade edilmişti. Nüfus, ağırlıklı olarak köylerde yaşamakta ve tarımla uğraşmaktaydı. Ancak ağırlık tarımda olsa da sanayinin ulusal gelir içindeki payı %10'un üzerine çıkmıştı. Bu da Osmanlı'da Batı'dakine oranla zayıf kalsa da bir işçi kitlesinin oluşmaya başladığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı'nın bu döneminde, işçi sınıfıyla ilişkilendirilen sol düşünceler ve hareketlerin ilk kıpırtıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Burada dikkat çeken bir durum, bu fikirlerin en az Türk ve Müslüman kesimde karşılık bulmasıdır. Çünkü Osmanlı'da işçi sınıfının çoğu gayrimüslimdi (benzeri bir durumla özel sermaye birikiminde de karşılaşılmaktadır). Bu yüzden sendikalaşma, grev ve benzeri hareketler, Rum ve Ermeni işçiler arasında daha yaygın olarak ortaya çıkmıştır. Zaten, Osmanlı'da dini ve etnik alandaki farklılıkların ekonomik alana da yansıdığı birçok yazar tarafından ifade edilmektedir. Buna göre Türk ve Müslümanlar genellikle tarım alanında çalışırken, gayrimüslimler ise genellikle ticaret ile ilgilenmişlerdir. Bu siyasi hareketler çoğunlukla gayrimüslim kesimde karşılık bulmasına rağmen Müslüman kesimin içinden de örneğin, İştirakçi Hüseyin Hilmi gibi bir sosyalist çıkmıştır (Belge, 2007: 27).

Hüseyin Hilmi, Osmanlı'da Türk ve Müslüman kesim içerisinde örgütlü sosyalist faaliyette bulunan ilk isimlerden birisi olmuştur. İlk sosyalist parti örgütlenmelerine öncülük etmiş, işçi eylemlilikleriyle organik ilişkiler kurmuştur. Sosyalist düşüncüyü ilk defa sistematik olarak dile getiren birçok Türkçe süreli yayın yapmıştır (Benlisoy, 2007: 165).

Hüseyin Hilmi, 1910 yılında İştirak adında bir dergi yayımlamış ve bu dergide Marxizm ile ilgili bazı yazılar yazmıştır. Ayrıca Hüseyin Hilmi, 28 Nisan 1919'da İdrak adlı bir gazete de çıkarmıştır. Dergide özellikle Marxizm hakkında yazılar ve ilk sayısında da Türkiye Sosyalist Fırkası'nın programı yayımlanmıştır. Fakirlik içindeki ülkeyi bu

durumdan kurtarmak üzere mutlak bir çözüm bulma iddiasındaki siyasi parti, bu fakirliğe de mülkiyet biçiminin ve ekonomik yapının yol açtığını savunmaktadır. Buna çözüm olarak da sosyalizm önerilmiştir. “İslam ile Türk geleneklerinin sosyalist düşünceler içerdiği söylenerek, iki önemli tutucu öğenin bağlaşıklığı da sağlanmak istenmiştir”. Hüseyin Hilmi, Kuran ayetleri ve peygamberin hadislerine dayanarak sosyalizmi savunmuş, şeriatın emrine uyararak işçileri birleşmeye çağırmıştır (Güzel, 2007: 50-51). Bu durum, Osmanlı toplumunda dinin önemini ve sınıf siyasetine etkisini ortaya koymaktadır.

1848 devrimleri ve 1871 Paris Komünü Osmanlı’da karşılık bulmasa da 1876 yılı ve sonrasında Osmanlı’da sosyalist hareketin gelişmesinden söz etmek mümkündür. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kapitalizmin gereklerine uygun olarak sanayileşme yönünde adımlar atmaya başlayan Osmanlı’da, buna bağlı olarak modern anlamda bir işçi kitlesi de oluşmaya başlamıştır. Yani Osmanlı solu için, kendine maddi temel oluşturacak bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır. İşçi sınıfının kendini hissettirdiği yerlerde sosyalist hareket de doğmaya başlamıştır. Bu yüzden de, özellikle İstanbul ve Selanik gibi yerler hem işçi sınıfının hem de sosyalistlerin ortaya çıktığı yerler olmuş ve sol ile işçi sınıfı arasındaki ilişki de buralarda ortaya çıkmıştır (Akkaya, 2007: 792).

Buraya kadar ele alınan kısma göre, Osmanlı’da işçi sınıfının siyasete etkisinin Batı’daki kadar büyük olmadığı görülmektedir. Bunda daha, sanayileşmenin Avrupa ülkelerine kıyasla geride olması etkili olmuştur. Marx’a göre insanların bilinçleri maddi yaşamı değil, maddi yaşamları bilinci belirlemektedir. Buradan hareketle maddi olarak etkili olmayan, sayıları Avrupa’dakinden geride kalan işçi sınıfı, Marx’ın görüşüne benzer bir şekilde siyasette de Avrupa’daki işçiler kadar etkili olamamıştır. Ancak

siyaseti Avrupa'daki kadar etkilemese de, Osmanlı'da bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır ve küçük çapta da olsa işçi hareketleri ortaya çıkmıştır.

Bu hareketlere bir örnek olarak şu olay verilebilir: On dokuzuncu yüzyılda İstanbul ve çevresinde bazı sanayi tesisleri kurulmuş ve bu tesislerde çalışan işçiler II. Meşrutiyet'ten sonra fiyatlarda gerçekleşen keskin yükselişlere karşı, başta demiryolu işçileri ve kömür işçileri olmak üzere, diğer sektörlerde çalışan işçiler grev yapmıştır. Devlet, işçilerin ücretlerinin artırılması yönündeki taleplerini meşru ve olumlu bir şekilde karşıladığından bahsedilen bu grevler üretimi durduracak bir noktaya gelmeden çözülmüştür. Sonrasında ise devlet çeşitli kanunlar çıkararak grevleri yasaklama yoluna gitmiştir (Ünal, 2014: 47-48).

7.2.2. Burjuva Sınıfı ve Siyaset

Avrupa'da ortaçağ boyunca genellikle etkisiz kalan burjuva sınıfı, sanayileşmenin ve ticaretin gelişmesinin etkisiyle ekonomik açıdan güçlenmiştir. Ekonomik açıdan güçlenen bu sınıf, siyasi alanda da etkili olma mücadelesine girişmiş, monarşi ve feodal yapılara savaş açmıştır. Burjuva sınıfı, yukarıda da bahsedildiği gibi "burjuva devrimi" olarak da adlandırılan devrimlerde rol almış, Avrupa siyasetinde önemli etkilerde bulunmuştur.

Osmanlı'ya gelindiğinde ise, ekonomik yapının bir yansıması olarak, burjuva sınıfının hem Batı'daki kadar gelişmediği hem de siyasette Batı'dakiler kadar etkili olmadığı görülmektedir. Hatırlanacak olursa Osmanlı'nın tarımsal üretim ağırlıklı bir yapıda olduğu ve özellikle İstanbul'da devlet sermayesi ile kurulmak istenen birkaç askeri malzeme, dokuma ve ayakkabı fabrikasından çoğunun ithalatın yarattığı rekabete dayanamayıp kısa sürede kapandığı belirtilmişti. İthalatın rekabette bu kadar etkili

olmasının sebepleri arasında, Türk ticaret siyasetinin ithalatı %3 oranındaki bir vergi ile vergilendirirken, ihracatı %12 ile vergilendirmesi önemlidir. Ayrıca gümrük vergileri de gelir kaynağı olarak kullanılmamıştır. Daha fazla gelire gereksinim duyulduğunda, hükümet borçlanma yoluna değil vergileri artırma veya paranın değerini azaltma yoluna gitmiştir. Frank Edgar Bailey'e göre, herhangi bir koruyucu gümrük vergisinin olmaması Türklerin ticari açıdan geride oluşunun göze çarpan bir örneğidir. Kanuni'den itibaren Türkler, yabancı ürünlerin ülkeye serbestçe girişine izin vermiştir. Dış ticaretten alınan vergiler yalnızca, yüzde üç oranındaki bir kıymet üzerinden alınan vergi ve küçük bir liman resmidir. Diğer taraftan, yerli ürünler üzerinden Türkler %12 oranında bir ihracat vergisine tahammül etmek durumunda kalmıştır. Ona göre, Türk hükümetinin, gümrük vergileri konusundaki alışılmış uygulamaları niçin tersyüz ettiği hiçbir zaman tam olarak açıklanamamıştır (Mardin, 1995: 111).

Ancak Keyder'e göre Osmanlı'nın dış ticaret konusundaki uygulamaları her zaman tüketici sınıfı temel almıştır. Lüks malların ve hammaddelerin ithali özendirilirken, ülkeye –bilhassa da büyük kentlere- erzak sağlanmasının zora düşeceğinden korkulduğu için ihracat engellenmiştir. İthalat, çoğu durumda devlet yöneticilerinin tüketimi için yapıldığından, üretim dengelerini tehlikeye düşürmeden özendirilebilmiştir. Aynı zamanda ihracatın bu durumu, on sekizinci asırda ve on dokuzuncu asrın ilk yıllarında Avrupa'nın Ortadoğu ile olan ticaretinde, Fransız ve İngiliz tüccarlarının sürekli yakınmasına yol açan bir problem meydana getirmiştir. Bu problem, Osmanlı'nın ihracata yönelik üretiminin yetersiz olmasıdır (Keyder, 2003: 45-46).

Düzenli bir biçimde genişleyen yönetimi gerektiği gibi yerine getirmek için, artan para gereksinimi dahi geleneksel gümrük siyasetinin değiştirilmesine yetmemiştir. Hükümet, gelir elde etmek üzere gümrük vergisi uygulamak yerine, vergileri yükseltme

veya paranın değerini azaltma yoluna gitmiştir. Bu yöntemler yetersiz kaldığında, padişah borçlanmak yerine paranın değerini daha da düşürmeyi tercih etmiştir. Bu da halktan çiftle vergi alınmasına sebep olmuştur. (Mardin, 1995: 111)

Ayrıca, siyasi otoriteyle ilişki, Osmanlı'da imalat sanayiini, serbest birikime izin vermeyen, önceden belirlenmiş bir iş bölümünün sınırları içine hapsetmiştir. Hukuk sistemi ve mülkiyet düzeni de siyasi otoritenin gazabına uğramadan birikim yapmaya pek olanak vermemiştir. Bunun dışında, 1914-24 arasında Rum ve Ermenilerin ülkeden ayrılmasıyla, Osmanlı'da burjuvazi ekonomik, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetmiştir. Müslüman burjuvazinin yeterince güçlü olmaması, bürokrasinin gücünü muhafaza etmesini ve devlet merkezli bir sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini olanaklı hale getirmiştir. Yukarıda Osmanlı Devleti'nde kökleri eskilere uzanan, etnik esaslara dayalı sosyal bir iş bölümünün olduğu belirtilmişti. Bu iş bölümünde Türkler genellikle, çiftçi, devlet memuru, asker ve esnaf olarak bulunmuştur. Sanayi, ticaret ve hizmetlerle ise daha çok gayrimüslim azınlıklar ilgilenmiştir. Keyder'e göre de, on dokuzuncu asırda çoğu kişinin de benimsediği inana göre, mal ve para ticareti İmparatorluğun gayrimüslim kesimine has işlerdir. Rumların ticaretle, Ermenilerin ise borç vermekle uğraştığı bir iş bölümünün olduğu varsayılmıştır (Keyder, 2003: 11-49).

Burjuva sınıfı açısından olumsuz olan bu ekonomik sistem ve ekonomi politikasının, Osmanlı burjuva sınıfının güçlenmesine engel olmasına rağmen, özellikle gayrimüslim ticaret burjuvazisi siyasete etkide bulunabilmiş, Osmanlı'da vatandaşlığa yönelik ilk yazılı belgenin yayımlanmasına sebep olmuştur. Bu belge 1869 yılında çıkartılan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'dir.

19. yüzyılda gayrimüslim ticaret burjuvazisi, büyük devletlerin vatandaşlarına tanınan kapitülasyonlardan yararlanmak, vergilerden kaçınmak amacıyla bu devletlerin uyrukluğunda olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Kapitülasyonlar giderek sefaret ve konsoloslukların vermiş olduğu beratlarla, iş yaptıkları esnaf ve Avrupa ile ticaret yapan gayrimüslim tüccarları da içine alacak biçimde, gayesinden bütünüyle ayrılmış ve yozlaşmış bir biçimde genişletilmiştir (www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/azinlik- imtiyazlari-kapitulasyonlardan-tek-hukuk-sistemine-gecis 25.11.2017). Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile bu durum engellenmeye çalışılmıştır. Kanunname, Osmanlı'da ikamet eden herkesi, din ve mezhep farkı gözetmeden, Osmanlı uyruğu saymış, aksini iddia edenlerinse bunu kanıtlamasını istemiştir. Görüldüğü gibi, bu etki dolaylı olmakla birlikte, Osmanlı'da az da olsa siyaseti etkileyebilecek kadar bir burjuvazinin varlığını ortaya koymaktadır.

Buna ek olarak, bir de burjuva sınıfına dönüşme ihtimali olan ayanlar sınıfı mevcuttu. "18. yüzyılda Rumeli ve Anadolu'da bir gelişme, Batılı şehirlerin elde ettikleri gücü ortaya çıkarabilirdi. Bu ayanın çıkışıdır." Ancak 18. yüzyılda bu sınıfın çabaları üretici girişimlerden mültezimliğe çevrilmiştir. Bu sınıftan olanlar, nakit para karşılığında devlet toprakları elde etmiştir. Asıl kazançları ise, ömür boyunca tanınan ve devletin onayladığı ikinci derecede diğer mültezimlere sattıkları iltizam hakları olmuştur. Devlet görevlileri olarak, yüksek memurlarla ilişkilerini iyi tutmak çıkarlarının gereği idi. Böylelikle ayanlar açısından burjuvalaşma süreci Osmanlı tarzı olan bir yöne çevrilmiştir. Yaşanan tüm bu sürecin dikkat çeken tarafı ise, daha yeni doğmuş olan piyasayı hedeflemiş bir zümrenin yeni yönlerle atılacağına, küçük çapta olarak devletin çizgilerini geliştirmeye itilmesidir (Mardin, 1995: 120-121).

Sonuç olarak Osmanlı'da burjuva sınıfı, siyasette Batı burjuvazisi kadar etkili olamamış ve Osmanlı siyasetini daha çok dolaylı olarak etkileyebilmiştir. Bunda daha çok Osmanlı sanayisinin ve ticaretinin Avrupa'dan geride kalması ile devletin tutumu etkili olmuştur.

Burjuva sınıfının Müslüman olan kesimi içinse, ki sayıları gayrimüslim burjuvaziye göre daha da azdır, ayrıca söylenebilir ki Batı burjuvazisi ile anlayış farklılığı da Müslüman burjuvazinin siyasette etkisiz olmasındaki bir diğer sebeptir. Batı'da burjuva haklarını senyöre karşı yaptığı bir mücadele sonucu elde etmiş, bazen senyörlerin ordularına karşı savaşmış ve onları yenmiştir. Batı burjuvazisine göre, hak alınır, verilmez. Ancak bu anlayış Doğu şehirlerinde bulunmamıştır. Hak, meşru olarak devletindir, yani Allah'ın başında bulunduğu devletin tanıdığı paydır (Mardin, 1995: 75).

Batı ile anlayış farklılığı yalnızca hak konusu ile sınırlı değildir. Bunun dışında maddeye karşı tutum, dini ve tasavvufi etkiler, toplumsal yapı vb. de burjuvazinin gelişimini sınırlayan etkenler olmuştur. Bu etkenleri Doğru (2010: 77-87) şu şekilde ifade etmektedir:

I. Maddeye Karşı Tutum: Ekonomik etkinlik, insanın madde ile ilişki kurmasıyla başlamaktadır. Kapitalizm öncesi dönemde mal ve mülk, miktar ya da fiyatıyla değil, kullanım değeriyle dikkate alınmaktaydı. Yani değişim değeri bu dönem insanı için önemli değildi. Fazladan çalışma lüzumsuz görülmekteydi. Bunun sebebi ise, bu anlayışta olan bir insanın, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayacak kadar çalışmasıdır. Osmanlı toplumu da bu açıdan kapitalizm öncesi insanın tavrına benzer şekilde bir tavır sergilemiş ve maddeye karşı ilgisiz kalmıştır. Maddeye karşı bu tavırda özellikle, Osmanlı'nın verimli topraklara sahip olması, yerüstü ve yeraltı kaynaklarının zengin olması etkili olmuştur. Böylelikle Osmanlı insanının maddeye karşı bir açlığı oluşmamıştır.

II. Dini Etkenler: Kuran-ı Kerim’de Haşr Suresinde “Allah’ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah’a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah’ın azabı, çetindir.” (kuran.diyaret.gov.tr 30.05.2018) ayetinde bireycilik ve toplum zararına servet biriktirme kınanmaktadır. Bilindiği gibi burjuvazi de ancak bireyciliğin tetiklediği kâr etme, servet ve sermaye (kapital) biriktirme isteğiyle gelişme imkânı bulabilmektedir. Ancak Avrupa’da Osmanlı’nın ve İslamiyet’in aksine, Protestanlığın da etkisiyle insanlar çalışmaya, servet biriktirmeye teşvik edilmiştir. Böylelikle kapitalizmin gelişmesi, girişimcilik ve burjuvazi için bir kapı aralanmıştır.

III. Tasavvufun Etkisi: Osmanlı ekonomik anlayışını şekillendirmede en önemli etkenlerden biri de tasavvuf olmuştur. Tasavvuf anlayışı, Osmanlı’da sermaye birikimini engellemiştir. “Bir lokma, bir hırka” şeklindeki tasavvuf anlayışı, Osmanlı toplumunda madde karşıtı bir anlayışın gelişmesine sebep olmuş ve insanları kanaatkârlığa yönlendirmiştir.

IV. Toplumsal Yapının Etkisi: Prens Sabahattin’e göre, Osmanlı’da burjuvazinin gelişmemesinin en önemli nedenleri, Osmanlı’nın bütüncü bir toplumsal yapıya sahip olması ve eğitim sisteminin Osmanlı insanının bağımsız bir yaşama hazırlayamamasıdır. Bu sebeple, Osmanlı toplumunun müteşebbislik duygusu törpülenmiş, insanlar sürekli devlet memuru olması için özendirilmiştir. Böylelikle risk almak istemeyen, girişimci olmayan insanların bulunduğu bir toplumsal yapı oluşmuştur. Bu tip bir toplumsal yapıda da burjuvazinin gelişmesi pek mümkün olmamıştır.

7.3. Yöneticiler-Bürokratlar ve Siyaset

Yöneticiler-bürokratlar ile kastedilen, gerek reformcu, gerekse devrimci hareketi başlatan, yeni kurulmuş okullarda yüksek eğitim gören bürokrat kesimin oluşturduğu toplumsal gruptur. Bu grubun üyelerinin çoğu, devlete hizmet etme gayesine göre kurulmuş olan teknik veya askeri okullarda eğitilmiş, aynı zamanda Avrupa'nın siyasi düşünce dünyasındaki modern fikirlerden de etkilenmiştir. İlk başta, ordunun modernizasyonu amacıyla kurulan teknik okullar ve askeri okullar, kısa zamanda bürokrasinin tüm mevkilerine personel sağlamaya başlamıştır. Bu okulların diğer bir tarafı ise, öğrencilerin memleketin her yerinden gelmesinden dolayı imparatorluğa has kozmopolit bir yapıda olmalarıdır. Devleti idare etmek üzere yetiştirilmekle birlikte, yalnızca etken yönetimi amaçlayan teknokrat bir kadro da oluşturmamışlardır. Yöneticiler-bürokratların başlıca amacı, iç çatışmalar ve dış baskılar ile mücadele edebilmek amacıyla devletin ıslah edilmesi olmuştur. Bunun dışında bu grubun üyeleri, sadece eğitim gördükleri okullar itibariyle değil, görev aldıkları kurumlar ve artığa el koyma ilişkisindeki (vergi yoluyla) konumları açısından da bu toplumsal gruba dâhildir. Bu nedenle de bakış açılarının merkez noktasında, devlet en önemli yeri tutmuştur (Keyder, 2003: 72-73).

Yöneticiler-bürokratlar hem Batı sisteminden etkilendikleri için, hem Batı'da kaydedilen ekonomik, sosyal, askeri, siyasi gelişme ve büyümeden dolayı, hem de İmparatorluğun, ilk olarak askeri alanda, daha sonra iktisadi, mali, ticari, toplumsal, siyasi alanlarda Batı düzenine bağımlı duruma gelmesinden dolayı, devletin kurtuluşu için batılılaşma hedefini temel almıştır (Gözen, 2009: 46-47). Kimi zamansa, Batılı ülkelerle iyi ilişkiler adına batılılaşma hedefi takip edilmek zorunda kalınmıştır.

1839 yılında, çoğu zaman batılılaşmanın da başlangıcı olarak kabul edilen, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” olarak da adlandırılan ve Türk anayasacılık hareketinin ikinci belgesi olan, Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839’da padişahın, yabancı elçilerin ve halkın huzurunda Gülhane’de fermanı yazan dönemin dışişleri bakanı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur. Ferman’da bir taraftan pek çok temel hak ve özgürlük tanınmış, öbür taraftan da devlet iktidarının kullanımına ve kısıtlanmasına yönelik pek çok ilke yürürlüğe girmiştir. Ferman’da temel haklara yönelik ilkeler kısaca incelenecek olursa: mali güce göre vergi ilkesi, devlet harcamalarının kanuniliği ilkesi, kanunun üstünlüğü ilkesi, mülkiyet hakkı, ceza yargılamasına ilişkin güvenceler gibi ilkeler kabul edilmiştir (Gözler, 2013: 11-12).

Tanzimat döneminin özellikleri belirtilirken, bu dönemde padişah fermanlarının sadrazama hitap eder şekilde kaleme alınmasına dikkat çekilerek, padişahın muhatabının halk olmadığı, halka herhangi bir vaatte bulunmadığı, bunun yerine, bürokrasinin başında yer alan sadrazamın muhatap alındığına dikkat çekilir. Bu nedenle hem bu durum hem de Ferman’ı yazan kişinin Mustafa Reşit Paşa olması, bu dönemde yöneticiler-bürokratların Osmanlı siyasetine etkisini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Ferman ortaya koymaktadır ki, “köylüler ve siyaset” başlığında da incelendiği gibi köylüler siyasi konularda pasif kalmış, gerçekleştirilen reformlarda da köylülerin görüşüne danışılmamıştır. Bu dönemin en iyi özelliği olarak idari yapıda otokrasi ve merkezîyetçiliğin büyük önem kazandığı belirtilmiş, padişahlık makamının yetkilerini korumakla birlikte öncekine kıyasla otoritesinde bir azalma olduğu, buna karşın sadrazam ve diğer üst düzey yöneticilerin giderek katılaştıran bir yönetim anlayışını benimseme eğilimine girdikleri ifade edilmiştir (Tortop vd., 2010: 443-445).

Bir kaynakta, bu dönemin bürokrasi ile ilgili taşıdığı özellikler için, yeni bir tür bürokratik elitin doğduğu ve bu bürokratların ayırıcı niteliklerinin eğitim olduğu belirtilmiştir. Buna göre, yeni elit, laik siyasetlerini siyasal hayatta egemen kılabilmek için sivil bürokrasinin siyasi sistem içinde bağımsızlığını sağlamaya çalışmıştır. Bu bağımsızlığın sağlanabilmesi ölçüsünde sivil bürokrasi siyaset uygulayıcısı olmaktan çok siyaset yapma özelliği ağır basan bir kurum haline gelmiştir (Tortop vd., 2010: 445). Keyder de Tanzimat'ın, yeni yönetici sınıf olan bürokratlara dayalı merkezi bir hükümet yarattığını belirtmiştir (Keyder, 2003: 73-74).

Tanzimat ile birlikte bürokratlar ve bürokrat kökenli devlet adamları, siyaset sahnesinde hâkim bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Kalemîyeye mensup, Avrupa görmüş ve kısmen yabancı dil bilen bürokratlar, devlet yönetiminde ulemanın önüne geçmiştir. Çünkü Tanzimat, kalemîyeye mensup bürokratların eseridir. Ülkedeki yönetim yetkisi, bir yandan Padişah'tan bürokratlara aktarılırken, diğer yandan da geleneksel ulemanın rolü ikinci plana itilerek, kalemlerden ya da mekteplerden yetişen yeni bir yönetici kadro devlet yönetiminde liderlik konumuna yükselmiştir (Eryılmaz, 2013: 147).

Tanzimat Fermanı'ndan sonraki bir diğer anayasal gelişme Islahat Fermanı'nın ilanıdır. Yukarıda batılılaşma hedefinin kimi zaman takip edilmek zorunda kalındığı belirtilmişti. İşte Islahat Fermanı da bu duruma bir örnektir. Islahat Fermanı, Kırım Savaşı'nın son yıllarında hazırlanarak Paris Antlaşması'nın imzalanmasından altı hafta önce, 18 Şubat 1856'da Bâb-ı Âlî'de bütün bakanlar, yüksek memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaat ileri gelenleri önünde okunarak ilan edilmiş ve Paris Antlaşması'nı hazırlayan devletlere bildirilmiştir. Kırım Savaşı'nda, İngiltere, Fransa ve Avusturya Osmanlı'yı Rusya'ya karşı desteklemiştir. 1856 Paris Konferansı öncesinde Osmanlı'yı Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli ve Osmanlı'nın Avrupa

Devletleri ailesine katılmasının şartı olarak Avrupa Devletleri birtakım şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar Islahat Fermanı'nın esasları olarak Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırılmıştır. Görüldüğü gibi, Tanzimat Fermanı'na benzer bir şekilde, Islahat Fermanı'nın ilanında da yine bürokrasi etkili olmuştur. Islahat Fermanı'nın asıl amacı ise, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında her açıdan tam anlamıyla eşitlik sağlamak olmuştur. Örneğin, Müslüman olmayanların da askeri ve mülki okullara girebilmesi esası kabul edilmiş, Müslüman olmayanlara meclislerde temsil hakkı verilerek siyasal haklar da tanınmıştır (Gözler, 2013: 13-14).

Bu dönemde, 1864 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 tarihli İdarei Umumiye Vilayet Nizamnamesi de bürokratlar-yöneticilerin etkisi altında çıkarılmıştır. Bürokratlar-yöneticilerin bu düzenlemelerdeki etkisinin daha iyi anlaşılması için öncelikle nizamnamelerin çıkarılış süreci incelenmelidir. Osmanlı'nın farklı dinsel ve etnik gruplardan meydana gelen yapısı, idari alanda yerel yönetimlerin güçlendirilmesine yönelik olarak kimi devlet adamlarının her zaman şüphe ile bakmasına neden olmuştur. Dış baskıların etkisiyle ortaya çıkan 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi, 1865 yılında Bosna halkına tanınan statü ve 1867'de Girit'e verilen özerklik ve buralardaki uygulamalar, Osmanlı Devlet adamlarını hep endişelendirmiş ve yerel yönetimlere geniş haklar verilmemesi konusunda uyarıcı etki yapmıştır. "Tanzimat reformları çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan yerel yönetimle Batı'da gelişen eşitlikçi ve katılımcı yönetim anlayışını bütünüyle hayata geçirmek değil, daha çok temsili yönetim görüntüsü altında Osmanlı halklarını devlet yönetimiyle irtibatlandırmak ve devlet düzenini devam ettirmek esasına göre biçimlendirilmişlerdir". Avrupa'nın baskısının etkisiyle 1861'de Lübnan'a verilmek zorunda kalınan özerk ve katılımcı statü, bu alanda başka gelişmelere de yol açabilecek nitelikteydi. Bu durumun, diğer Osmanlı vilayetleri açısından da bir örnek

oluşturabileceği kaygısının etkisiyle, bu kaygıları bir anlamda bertaraf etmek amacıyla ortaya konan 1864 Vilayet Nizamnamesi, bölünme ve merkezin zayıflatılması kuşkularının etkisi altında hazırlanmıştır. Osmanlı taşra yönetiminin tümünü yeniden düzenlemeyi amaçlayan bu nizamnamenin hazırlanması sırasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Nizamnameyi hazırlayan ekipte yer alan Keçecizade M. Fuat Paşa, sınırları genişletilmiş vilayet ve livalara idari ve mali yetkiler verilmesini savunurken, A. Cevdet Paşa ise yerel yönetimleri güçlendirmeyi amaçlayan bu yaklaşımı, Osmanlı'nın çok uluslu yapısı dolayısıyla sakıncalı görmüştür. Bu nedenle 1864 Vilayet Nizamnamesi ile merkeziyetçilik ve âdem-i merkeziyetçilik bir denge içinde tutulmaya çalışılmıştır. Ancak 1871 tarihli İdarei Umumiye Vilayet Nizamnamesi, bu yapıyı bozarak merkeziyetçiliği güçlendirmiştir (Eryılmaz, 2013: 147-148). 1864 Vilayet Nizamnamesi ile il sistemine geçilmiş, imparatorluğun yönetim birimleri de il, sancak, kaza ve köy olarak belirlenmiştir. İlk uygulama Tuna vilayetinde başlatılmış ve daha sonra diğer eyaletlere yayılmıştır. 1871'de ise sisteme Nahiye birimi eklenmiş ve merkezi idarenin başat birimleri vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde bölümlendirilmiştir (Karakılıçık, 2013: 125). Görüldüğü gibi bürokratlar-yöneticilerin siyasetteki gücünün de etkisiyle Osmanlı taşra yönetimi ciddi anlamda değiştirilmiştir. Yıllardır uygulanan eyalet sisteminden, vilayet sistemine geçiş bu toplumsal grubun etkisi altında gerçekleşmiştir.

Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-u Esasî de bu sınıfın etkisi altında 1876 yılında ilan edilmiştir. Keyder de (2003: 75) bu durumu “güçlü bürokrat Mithat Paşa, Abdülhamit’e anayasayı kabul ettirebilmişti.” şeklinde ifade ederek yöneticiler-bürokratların etkinliğini ortaya koymuştur. Kanun-u Esasî öncesi süreç incelenecek olursa, 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine veliaht Murat Efendi, V. Murat unvanı ile tahta geçirilmiştir. Kısa bir süre sonra ise V. Murat akıl sağlığı

ile ilgili sorunlar yaşamaya başlamış, bu durum üzerine Veliâht Abdülhamit, Mithat Paşa'ya haber göndererek Kanun-u Esasî'yi ilan edeceği konusunda söz vererek tahta geçirilmesini istemiştir. 31 Ağustos 1876'da V. Murat tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamit geçirilmiştir. Dikkat edilecek olursa yöneticiler-bürokratlar, padişahları tahttan indirecek, padişaha şart koşup, kanun ilan ettirecek kadar siyasette etkindir. Abdülhamit sözünü verdiği gibi Kanun-u Esasî'yi 23 Aralık 1876'da bir ferman ile ilan etmiştir (Gözler, 2013: 14-15).

Buraya kadar olan kısım değerlendirildiğinde, yöneticiler-bürokratlar için bu grubun 19. yüzyılda gerçekleştirilen hemen hemen bütün reformlarda etkin olarak rol aldığı, genellikle batılılaşma hedefini takip ettiği söylenebilir. Devlete hizmet amacıyla kurulan okullarda yetiştikleri ve devlet kurumlarında görev aldıkları için, bakış açılarının merkezinde devlet yer almış ve yapılan reformlarla da devletin kurtarılması amaçlanmıştır. Yöneticiler-bürokratlar, bu dönemde siyasette çok etkin bir konuma gelmiş, 19. yüzyıl siyaseti genellikle bu grubun etkisi altında yürütülmüş ve padişah geri plana itilmiştir.

Hatırlanacağı üzere, daha önce Türk tarihinde siyasetin her zaman altyapının yani ekonominin doğrudan bir yansıması olmadığı ifade edilmişti. Nur Vergin'e göre de (2010: 137) Tanzimat gibi örnekler, siyasetin Türk tarihinde belirleyici rolünü göstermektedir. Bu örnekler, sosyal ve iktisadi koşulların etkisiyle değil, siyasi kararın sonucu olarak meydana gelmiştir. Tanzimat gibi reformlar altyapının doğrudan bir yansıması değildir ve hatta ekonomik alanda bir dizi dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Yöneticiler-bürokratların gerçekleştirmiş olduğu reformlar incelendiğinde gerçekten de bu grubun, siyaseti ekonomik ve toplumsal gerekçelerden bağımsız olarak şekillendirdiği görülmektedir. Bununla ilgili olarak denilebilir ki, Osmanlı'da bu yöneticiler-

bürokratların uygulamaları, Marx'ın klasik "altyapı üstyapıyı belirler" formülüne bir istisna oluşturmuştur.

Burada "yöneticiler-bürokratlar" olarak adlandırdığımız toplumsal grup, diğer yazarlar tarafından farklı şekillerde adlandırılmıştır. Nuri Tortop, bu grubu "yönetici" sınıf olarak adlandırmış ve yönetici sınıfın da kendi içinde dört sınıfa ayrıldığını belirtmiştir. Bu dört sınıf da mülkiye, ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşmaktadır. Önemli görevlerde mülkiye sınıfından olanlar bulunmaktadır. Örneğin, vezirler, beylerbeyi, yüksek komutanlar bu sınıfa dâhildir. Yüksek komutanların da bu sınıfa dâhil olması, Osmanlı'da askeri ve sivil bürokrasinin iç içe olduğunu, askerlerin sadece ordunun farklı kademelerinde görev yapan kişiler olmayıp, sivil bürokrasinin içinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. İlmiye sınıfı, din, yargı ve eğitim hizmetlerini yürüten şeyhülislam, müftüler, kazaskerler ve kadırlardan oluşan bir sınıftır. Seyfiye sınıfında askerler bulunmaktadır. Kalemkiye sınıfı ise devletin bütün kaynaklarını tutan, yazışmalarını yapan bürokratlardan oluşmaktadır. Bunlara aynı zamanda "Hacegan" da denmektedir (Tortop, 2010: 439-440).

Şerif Mardin ise (1995: 107), bu toplumsal grubu Platon'un koruyucular sınıfına benzetmiştir. Bilindiği gibi, Platon'un devletinde yurttaşlar üç sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar: Yöneten yöneticiler, koruyan askerler ve üreticilerdir (Heater, 2007: 27-28). Koruyucuların toplumsal rolü, kent devletine yönelik iç ve dış saldırıların engellenmesidir. Platon'a göre bu sınıfın iyi bir eğitim alması gerekmektedir. Yöneticiler ise devletin başında bulunması gereken, devleti yönetme görevi olan kişilerdir (Miray, 2017: 143-144). Buradan yola çıkarak denilebilir ki, Platon'un sınıflandırmasına göre, Osmanlı'daki yöneticiler-bürokratlar sınıfı, koruyucular sınıfına benzetmekle birlikte koruyucular sınıfının tam karşılığı değildir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı'da

askerler sadece askerlik görevini yerine getirmemiştir. Askerliğin yanı sıra siyasette de etkili olmuşlardır. Bu nedenle, Osmanlı'daki yöneticiler-bürokratlar sınıfının, Platon'un devletindeki koruyucular ve yöneticiler sınıfının arasında bir yere denk geldiğini söylemek daha doğru olacaktır.

Elit teorisyenleri ise bu grubu “siyasal elitler”, “yönetici sınıf” veya “siyaset sınıfı” olarak adlandırmıştır. Vilfredo Pareto, Robert Michels ve Gaetano Mosca gibi elit teorisyenleri, bütün toplumlarda bir seçkinler azınlığının ve elitin bulunduğunu, bunların da siyaseti yönlendirmesinin kaçınılmaz olduğunu ve bu durumun da değişmesi olanaksız olan bir hal olduğunu ifade etmişlerdir. Pareto'ya göre bir kişinin elit olması için yetenekli olması gerekir ve bu babadan oğula aktarılabilecek bir şey değildir. Örneğin, elit bir bireyin çocukları yeteneksiz olabilmektedir. Bu yüzden toplumdaki daha önceki elitlerin yerini devamlı bir biçimde yeni elitler almaktadır. Bu yeni elitler ise Pareto'ya göre toplumun alt tabakalarından gelenlerdir. Yeni elitler, toplumsal hareketlilik yoluyla toplumsal hiyerarşinin zirvesine erişebilmiş kişilerden oluşmaktadır (Vergin, 2010: 123-125). Yöneticiler-bürokratların, çoğunlukla Osmanlı alt-orta sınıf ailelerinin askeri okullarda yetişen çocuklarından (Demir, 2017: 19) oluştuğu göz önüne alınırsa, Pareto'nun bu tespiti Osmanlı için de geçerlilik kazanmaktadır.

Bir diğer elit teorisyeni olan Mosca da yönetenler ve yönetilenler arasındaki ayrımın toplumun temel özelliklerinden biri olduğunu, bu yüzden de iktidarın ne tek bir kişi tarafından, ne de yurttaşların tümü tarafından sahip olunmayacak bir olgu olduğunu belirtmiştir. Mosca'ya göre siyasi iktidar bir seçkinler grubunun kontrolündedir ve bu seçkinler grubunun ismi de ona göre “yönetici sınıf ya da siyaset sınıfı”dır. Bu durum evrenseldir ve tüm toplumlarda görülmektedir. Mosca'ya göre siyasi ve sosyal örgütlenme tarzı ne olursa olsun, her devlet bir siyaset sınıfı tarafından ele geçirilmiştir.

Ayrıca bu yönetici sınıf siyasal iktidarını ve egemenliğini bir siyasal formül aracılığıyla da kitleler nezdinde meşrulaştırmaktadır (Vergin, 2010: 128-129). Osmanlı’da bu siyasal formül, yöneticiler-bürokratların kendisine paternalist bir bilgelik vehmetmesiyle sağlanmıştır. Bu yüzden, siyasal reçetelerde, sistemin çözülmesine konulan teşhislerde, önerilen tedavi yolu hep daha akıllı yöneticilerden geçmektedir. Bürokrasinin hangi bölümünden gelirse gelsin, bütün toplumsal yapıyı ıslah önerilerinde, yöneticiler-bürokratların üstünlüğüne tartışılmaz bir işlev atfedilmiştir (Keyder, 2003: 41).

Dikkat edilecek olursa, yöneticiler-bürokratlar, siyaseti etkileme düzeyi açısından en güçlü toplumsal gruptur ve bu gücü de Batı’nın aksine üretim araçlarının sahipliğinden değil, bu grubun üyelerinin devlet içindeki görevlerinden kaynaklanmaktadır.

Türk toplumunda devlet, büyük ölçüde olumlu bir imaja sahiptir. Egemen siyasal kültürde devlet, devleti yöneten kişi ve kurumlardan bağımsız, hatta toplumun da üstünde bir varlıktır. Türk anayasalarında da devleti ifade etmek için kullanılan “kutsal” ve “yüce” gibi kavramlar da devletin bu üstünlüğünü belirtmektedir. Öte yandan devlet, tarihimiz boyunca paternalist bir niteliğe sahip olmuştur. “Baba” ve “ana” gibi sözcükler, devleti ifade etmede sıkça kullanılmıştır. Devletin, bireyi ve toplumu koruyup kollaması biçimindeki paternalist yaklaşımı da beraberinde kimi zaman otoriter uygulamaları getirmiştir. Siyasal alan üzerinde siyaset dışı güçlerin vesayeti de genellikle bu tip paternalist ifadelerle haklılaştırılmaya çalışılmıştır. Tehlikeler karşısında devletin siyasal rejimini koruyup kollama görevine sahip olduğunu savunan bürokratik kurumlar, kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı bir biçimde siyasete müdahale etmiştir (Arslan, 2005: 239-242).

Paternalizm ise, bireylerin henüz tam olarak olgunlaşmadığı ve bu yüzden de kendi başına karar verebilecek varlıklar olmadığı ön kabulüne dayanmaktadır. Paternalizmin ve

bireyin gelişmemesinin tarihi ve kültürel nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Osmanlı toplumunun yüzlerce yıldır toplumun üstündeki bir politik birim yani padişah tarafından yönetilmesi ve toplumun yukarıdan düzenlenmesidir. İkincisi, Osmanlı'da halkın genelinin siyasal alanın dışında bırakılmasıdır. Üçüncüsü, toplumun bu konumunun din ve ideolojinin etkisiyle doğal kabul edilmesi ve içselleştirilmesidir (Arslan, 2005: 242-244). “Köylüler ve Siyaset” başlığında da ifade edildiği gibi din, Osmanlı toplumu için önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda bahsedilen bu üç etkenin bir araya gelmesi, zamanla bir ortak hafıza ve ortak bir davranış yapısı oluşturmuştur. Bu yapının da değişmeyen iki özelliği vardır. Birincisi yukarıya itaatin kabullenilmesi, ikincisi ise aşağıya tahakkümdür (Arslan, 2005: 244). Bu nedenlerle de yöneticiler-bürokratlar, üretim araçlarına sahip olmadan, sadece devlet görevlerinde yer almalarından dolayı edindikleri konumlarla Osmanlı toplumunun siyaseti etkileme açısından en etkili toplumsal grubu olmuştur.

8. OSMANLI DEVLETİ'NDE SINIFSAK AYRIŞMA VE SİYASİ

İDEOLOJİLER

Çalışmanın beşinci kısmında, Avrupa'da bireylerin toplumsal sınıfları ve benimsedikleri siyasi ideolojiler arasında doğal bir ilişki olduğu belirtilmiştir. Buna göre Avrupa'da aristokrat sınıf muhafazakârlıkla, burjuva sınıfı liberalizmle, işçi sınıfı ise sosyalizmle ilişkilendirilmiştir. Ancak Osmanlı'ya gelindiğinde siyasi ideolojiler ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin Avrupa örneğiyle birebir örtüşmediği görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında, Osmanlı toplumunun kültürel yapısı, toplumsal yaşamda dinin etkisi, Devlet'in başından beri güçlü bir merkezi otoriteye dayanması, ekonomik yapıdaki farklılıklar vb. gösterilebilir. Bir de bu nedenlerin dışında, benimsenen her ideolojide ortak duygu olarak bulunan "devleti kurtarma" kavramı mevcuttur. Devleti kurtarma isteği özellikle Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı, Avrupalı devletler karşısında ağır yenilgiler aldığı, toprak kayıplarının yaşandığı bir dönemde had safhaya çıkmıştır ve muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm gibi tüm ideolojilerin içinde yer almıştır.

8.1. Muhafazakârlık

Bilindiği gibi, muhafazakârlık devrimler gibi büyük dönüşümlere karşı tepki olarak gelişmiştir. Bu tepkiler ise dönüşümlerin içeriğine ve toplumların yapılarına göre farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan farklı tepkiler de her toplumun kendine has muhafazakârlık biçimleri geliştirmesini sağlamıştır. Bu muhafazakârlık biçimleri, Kara Avrupa'sı Muhafazakârlığı, Anglo-Sakson Muhafazakârlık, Türk Muhafazakârlığı, Osmanlı Muhafazakârlığı gibi farklı isimler almıştır.

Osmanlı tarihinde, 17. yüzyıldan itibaren, işlerin önceki gibi gitmediğine yönelik yakınmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Koçi Bey Risalesi bu yüzyılda kaleme alınmıştır. Tarhuncu Ahmed Paşa bu yüzyılda maliyeyi düzeltmeye çalışmıştır. Naima ve Kâtip Çelebi bu yüzyılda geçmişe özlemi dile getirmiştir. Köprülüler şikayet edilen bu aksaklıkları bir nebze durdurmuş, ancak yine de yüzyıl, Viyana yenilgisi sonrasında Karlofça ile bitmiştir. Koçi Bey, Tarhuncu Ahmed Paşa, Naima, Kâtip Çelebi gibi isimler arasında Koçi Bey, “ıslah” kavramını en erken kullananlardan biridir. Islah kelimesi, günümüz Türkçesinde düzeltme anlamına gelmektedir. Düzeltme kelimesi ise ortada bir bozulmanın, bir aksaklığın olduğunu varsayar ve onu düzeltmeyi amaçlar. Batı dillerinde ise bu kelime, eski haline getirmek anlamında kullanılan “restore” kelimesiyle karşılanmaktadır. Bu kelimenin kullanımı da zaten, muhafazakâr bir dünya görüşünü işaret etmektedir. Geçmiş kavramı Osmanlı zihninde, hayatı her yönden düzenleyen bir kavram olmuştur. 18. asırda Karlofça sonrası koşullarında Osmanlı devlet adamlarına göre değişim zorunluydu. Ancak önemli olan bu değişimin yönüydü. Değişimin yönü geleceğe doğru değil geçmişe doğruydü. Çünkü yaşanan sorunların nedeni olarak Osmanlı'nın ideal yapısının bozulması kabul edilmekteydi. İdeal Osmanlı yapısı yanlışlıkla bozulduğu için, eski ideal duruma dönülmesi gerekilmekteydi. Genel olarak, değişim kavramından anlaşılan şey, şu anki durumu değiştirip eskiye dönmektir. Değişim kavramı yalnızca bu koşullar altında kabul edilmekteydi. Koçi Bey'in risalesinde, ıslahat (düzeltme) önerilen tüm alanlarda, öncelikle eskiden durumun nasıl olduğu ve bu durumun nasıl bozulduğu anlatılmıştır. Burada Koçi Bey'in amacı bellidir, o da eski duruma dönmek. Örneğin Koçi Bey, tımar olması gereken arazilerin vakıflara dönüşmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu tür araziler hazine hakkıdır, gazilerin ve savaşılanların hakkıdır. Risale'nin IV. Murat'a arz edildiği 1630'lu yıllarda,

dünyada yaşanan askeri ve teknolojik gelişmeler açısından, geleneksel silahlarıyla tımarlı sipahilerin savaşta başarılı olması pek mümkün değildi. Ancak Koçi Bey, geçmişte kazanılan askeri başarılarından dolayı, eski düzene dönüldüğünde bu başarıların tekrarlanacağına ve devletin kurtulacağına inanmıştır. Eski düzene, geçmişe olan bu inancın, insanın yeniliğe karşı duyduğu güvensizlik, her gününü alışık olduğu şekilde geçirme isteği gibi, mizaçtan kaynaklanan sebeplerinin yanında bir de sanayi devriminin ve kapitalizmin yeterince gelişmediği diğer toplumlarda da görüldüğü şekliyle, geçmişin insanların zihninde önemli bir yer tutması bulunmaktadır. Buna göre geçmiş, toplumların nasıl olması gerektiğini belirleyen modeldir. Çünkü toplumun kökleri, genellikle bireysel olarak hatırlanamayacak kadar eski bir geçmişe uzanmaktadır. Toplumun kimliği, bu çok eski zamanlarda şekillenmiştir. O zamanın bilgisi ulemanın tekelindedir, ancak onlar bunu halka sözlü şekilde aktarmaktadır. Toplum, yaptığı tüm işleri, bu hatırlanamayan ve hatırlanmadıkça da kutsallaşan dönemde öğrenmiştir. Örneğin, postun nasıl yüzüleceği, derinin nasıl tabaklanacağı, çizmenin nasıl yapılacağı bu dönemde belirlenmiştir. Geçmiş, her şeyin nasıl yapılacağını, öğreten bir otorite olarak kabul edilmiştir (Belge, 2004: 93-94).

Bunun dışında, Belge'ye göre (2004: 95-96) geçmişe verilen önemin ve dolayısıyla da muhafazakârlığın, Osmanlı'daki en önemli nedenlerinden biri de "parlak zaferlerle dolu bir geçmiş anısının yarattığı altın çağ imgesidir". Osmanlı muhafazakârlığında yalnızca "geçmişteki parlak günler" etkili değildir. En az onun kadar etkili olan bir diğer kavram da İslamiyet'tir. Bilindiği gibi, İslam'da Kuran-ı Kerim, Allah'ın kelamı olarak kabul edilmektedir. Kelam dünyaya, Hz. Muhammed'e gelen vahiy olarak inmiştir. Hıristiyanlığın Yuhanna İncil'ine göre Hz. İsa tanrının kelamı olarak görülmektedir. Ancak İslamiyet'te ise Allah'tan gelen ulûhiyet bir insanda değil, bir metinde

cisimleşmiştir. Kuran-ı Kerim, Müslümanlara nasıl yaşaması gerektiğini anlatmaktadır. Bunun değerlerine ek olarak kurallarını da koymaktadır. Kuran'ın önemli bir bölümü şeriatı, yani İslam'ın yolunu göstermektedir. Müslümanların elinde olabilecek en kesin talimatname bulunmaktaydı ve yaşamlarını buna göre düzenlemeleri gerekmektedir. İlk başta peygamber de Müslümanların arasındaydı. Daha sonra ise bu görevi halifeler devralmıştır. Böylelikle kurulan düzenin, kitabın söylediğine uygun olduğuna yönelik inançları da tam olmuştur. Bu inancın sonucu olarak, düzen ile kelim arasında bir özdeşlik ilişkisi kurulmuştur. Dolayısıyla düzenin kendisi de kutsallaşmış ve bozulmadan saklanması gereken bir şey haline gelmiştir.

İslam'a ek olarak, İslamcılık düşüncesi de muhafazakârlıkta önemli bir yer tutmaktadır. Muhafazakârlıkla din arasında bir yakınlık olması, çoğunlukla olağan bir durum olarak karşılanmaktadır. Bu durum, muhafazakârlığın büyük ölçüde somut bir içeriğe en fazla dinsel bir söylemle kavuşmasından kaynaklanmaktadır. Dinlerin yalnızca zihniyette kalmayan bir dünya kurucu işlevi bulunmaktadır. Buna göre kurulan bir dünyada, gerçekleşme ihtimali bulunan her değişim kutsala bir saldırı olarak algılanabilmektedir. Dünya mevcut haliyle Allah tarafından yaratılmıştır. Bu nedenle de değişime tepki gösterilmiştir (Aktay, 2004: 346-348).

Görüldüğü gibi, Osmanlı muhafazakârlığının, Avrupa'daki muhafazakârlıkla karşılaştırıldığında farklılıklar arz ettiği ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Osmanlı muhafazakârlığı, aristokrat sınıfa has bir ideoloji değildir. Kaldı ki daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı'da Avrupa'daki gibi bir aristokrat sınıf da mevcut değildir. Birçok toplumsal sınıf, sebepleri farklı olsa da muhafazakârlığı benimsemiştir (örneğin, köylü sınıfından, yöneticiler-bürokratlar sınıfına kadar). Köylü sınıfı durumunun kötüleşmesinden ve dini sebeplerden dolayı, yöneticiler-bürokratlar sınıfı ise sonraki

ideolojilerde de görüleceği gibi, devleti kurtarma, geçmişteki zaferlerle dolu parlak günlere dönme isteğinden dolayı muhafazakârlığı benimsemiştir. Aktay (2004: 350) “Türk muhafazakârlığının tepkici doğasının en önemli dayanağı ve gerekçesi sınıfsal değil dinsel ve kültürel olmuştur” diyerek, benzeri bir şekilde Çiğdem de (2004: 19) Türk muhafazakârlığının, esasında kültürel bir muhafazakârlık olduğunu ve kendini kültürel alanda temellendirdiğini söyleyerek, Osmanlı muhafazakârlığının farklılığına işaret etmiştir.

8.2. Liberalizm

Avrupa’da liberalizm, burjuva sınıfıyla hayat bulmuştur. Liberalizm, özellikle sanayi devrimi ve ticaretin gelişmesi ile birlikte güçlenen burjuva sınıfının, çıkarlarını ideolojik alanda da savunduğu bir fikir akımı olmuştur. Savunduğu hukukun üstünlüğü, serbest ticaret gibi değerlerle burjuva sınıfının çıkarlarını temsil etmiştir. Türk tarihinde liberalizmin görülmesi ise, Osmanlı-Türk modernleşme hareketleri ile birlikte gerçekleşmiştir. Genel olarak modernleşme ile liberalleşmeyi bir tutmak doğru olmasa da, Osmanlı’da gidişat bu şekilde seyretmiştir (Yılmaz, 2005: 15). Arslan’a göre de (2005: 232) “modernleşme sürecinde benimsenen ilkeler ve kurumlar (anayasa, hukukun üstünlüğü, parlamento, hak ve özgürlükler, serbest piyasa vs.) liberal demokratik devletin biçimsel çerçevesini oluşturmuştur.”

Batıda liberalizm burjuva sınıfının siyasi programı olarak ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle, liberal değerler burjuvazinin benimsediği ve savunduğu değerler olmuştur. Bu anlamda, liberal-demokratik değerlere dayanan ulus devleti ortaya çıkararak temel güç burjuva sınıfı olmuştur. Oysa bizde tam aksine bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte, burjuvazi devlet tarafından yaratılmaya çalışılmıştır (Arslan, 2005: 236). Osmanlı’da

modernleşme hareketini yürütenlere göre, Osmanlı'nın Batı uygarlıkları karşısında geri kalmasının nedenlerinden biri, Batı uygarlığını yaratan asıl aktörlerin başında burjuva sınıfının olması, ancak Osmanlı burjuvazisinin ise yetersiz olmasıdır. Burada az da olsa bulunan burjuva sınıfının, gayrimüslim tebaadan olması ise tehlikeli olarak görülmüştür ve Müslüman-Türk bir burjuva sınıfının yaratılması amaçlanmıştır. Siyasette egemen olan kesimle iktisadi hayatta egemen olan kesimin farklı etnik ve dini gruplardan oluşması, siyasi açıdan egemen olan kesimin, iktisadi açıdan egemen olan kesimi tasfiye ederek, yerine milli bir sınıf oluşturma projesine yönelmesine yol açmıştır. Burjuva sınıfının oluşumu, bu mantıkla doğal işleyişinden çıkarılıp devlet kontrolü altına alınınca, devlet adamları arasından devşirilen bir sermaye sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır (Yılmaz, 2005: 17-18).

Liberalizmin ekonomik alanda serbest ticaret düşüncesini benimsemesinin yanında, bir de hukukun üstünlüğü, anayasal devlet gibi kavramlar da liberalizmin önem verdiği kavramlar arasındadır. Bu açıdan, bireyin hak ve özgürlüklerini korumaya, siyasi iktidarı sınırlandırmaya yönelik eylem, düşünce ve ilkeler anayasacılık içinde değerlendirilebilir (Arslan, 2005: 272).

Hatırlanacak olursa Türk tarihinde anayasacılık hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilen Sened-i İttifak, burjuva sınıfının etkisiyle değil ayanlar sınıfının etkisiyle hazırlanmıştır. Bundan sonraki anayasacılık hareketleri arasında bulunan Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ise yöneticiler-bürokratlar sınıfının etkisiyle ilan edilmiştir. Yine ilk anayasamız olan Kanun-i Esasi de aynı şekilde yöneticiler-bürokratlar sınıfının etkisi altında hazırlanmış ve ilan edilmiştir.

Bunların dışında Osmanlı liberalizminin yukarıdan başlatılan bir akım olduğu da unutulmamalıdır. Yasalar önünde eşitlik ve mülkiyet hakkının korunması gibi kurallar

devletin bekasını sağlamak için kabul edilmiştir. Batı'da liberal düşünceler devleti sınırlandırmak için ortaya atılmışken, Osmanlı reformcularının bu düşünceleri benimsemesinde etkili olan sebep temel olarak devleti güçlendirme isteği olmuştur (Özel ve Sarıkaya, 2005: 455). Bu durum da devleti kurtarma, güçlendirme düşüncesinin sınıflardan bağımsız olarak, birçok ideolojide ortak duygu olduğu tezini kanıtlamaktadır.

8.3. Sosyalizm

Sosyalizm, Avrupa'da sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan yeni ekonomik ve toplumsal şartlara karşı tepki olarak gelişmiştir. Özellikle de işçi sınıfı tarafından benimsenen bir ideoloji olmuştur. Ancak Osmanlı'da sol düşünce, Genç Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki çizgisinden kaynaklanmıştır (Gültekingil, 2007: 13-14).

Bu durum normaldir. Çünkü Osmanlı'da belirli oranda bir sanayileşmeden ve işçi sınıfından bahsedilebilse de bu oran Avrupa ülkelerindeki kadar yüksek değildir. Aynı zamanda Marx'ın İngiltere'de gözlemlediği kadar ağır koşullar da Osmanlı'da mevcut değildir. Celal Nuri İleri'ye göre de Avrupa'da sosyalizmi doğuran sınıflar bizde yeterince gelişmediğinden, bizdeki sosyalizm de Avrupa'daki gibi olamaz (Güzel, 2007: 52-53). Bunun dışında "devleti kurtarma" isteği, diğer ideolojilerde olduğu gibi sosyalizmde de mevcut olduğundan, Avrupa'da doğal bir şekilde kurulan sosyalizm ve işçi sınıfı ilişkisini Osmanlı'da kurmak mümkün değildir.

Belge'ye göre (2007: 28) Osmanlı topraklarında yaşayan aydınlar, 93 Harbi'nden beri devam eden derin bir yılgınlık içinde, bir çıkış yolu aradığı için, kurtuluş yollarını tartışmaktaydı. İşte sosyalizm de, böylesi bir ortamda muhafazakârlık ve liberalizmde olduğu gibi, devleti kurtarma reçetelerinden biri olmuştur.

Elbette sosyalizm sadece aydınlar, yöneticiler-bürokratlar sınıfı tarafından benimsenmemiş, aynı zamanda işçi sınıfı tarafından da benimsenmiştir. Sosyalist düşünceler, özellikle Rum ve Ermeni işçiler arasında karşılık bulmuştur. Ancak işçi sınıfının üyeleri hem Avrupa'daki kadar çok olmadığından hem de Osmanlı sanayisi Avrupa'daki kadar gelişmediğinden, Osmanlı'da sosyalizmin tamamlayıcısının, Avrupa'daki gibi, işçi sınıfı olduğunu söylemek mümkün değildir.

9. SONUÇ

“Sınıfsal Ayrışmanın Osmanlı Siyasetine Etkisi” konusu çalışılırken, öncelikle “sınıf” kavramının ne olduğunu ve tarihsel süreçte ne türlü değişimlerden geçtiğini ele almak gerekmektedir. Buna göre sınıf, kısaca özel mülkiyetin gelişmesiyle ortaya çıkmış, daha çok ekonomik etmenlere dayanan ve insanların dâhil olduğu farklı toplumsal katmanları belirtmede kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın yüzyıllardır var olan bir kavram olmasına rağmen, tarih sahnesine en etkili çıkışı, özellikle Marx’ın çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu da demektir ki, sınıf hakkında yapılan bu çalışmada, Marx’ın konu hakkındaki görüşlerine sıkça yer verilmiştir.

Bilindiği gibi, Marx’ın çalışmaları Avrupa’da yaptığı gözlemlere dayanmaktadır. Marx’ın işçilerin kapitalizmi yıkacağına, sınıfsız bir topluma geçileceğine yönelik ünlü öngörüsü de, sanayi devriminin hızla gerçekleştiği, toplumsal yapının değiştiği Avrupa, özellikle İngiltere deneyiminden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı’ya doğrudan geçmek yerine öncelikle Avrupa’nın ele alınması yoluna gidilmiştir. Böylelikle, bir karşılaştırma yapılmasına olanak sağlanmıştır. Karşılaştırma ise, iki toplumun farklı veya benzer yönlerini ortaya koyup, konunun daha sağlam bir temelde incelenmesine yardımcı olmaktadır.

Avrupa’nın Ortaçağdaki toplumsal, ekonomik, siyasi yapısına bakıldığında, feodal toplumsal ve siyasi sistem, zayıflayan merkezi otorite, düşünsel alanda Hıristiyanlığın etkisi gibi konular ilk göze çarpan konular arasındadır. Siyasi sistem, feodal siyasi sistemdir. Burada merkezi otorite yerine, yerel otoriteler etkindir. Her feodal bey, kendi topraklarında merkezi otoriteden özerk bir şekilde hareket etmektedir. Toplumsal sistem, katmanlı bir yapıdadır. Bu katmanlar ise yönetim yetkisine sahip, ekonomik açıdan güçlü aristokrat katman ile yönetilen konumunda olan serflerden oluşmaktaydı. Üçüncü bir

katman olarak da, daha sonraları sanayi devriminin etkisiyle güçlenen burjuvazi mevcuttu. Ekonomik yapı ise kendine yeterli feodal ekonomiye dayanmaktaydı. Düşünsel alanda da kilise ve dinsel aristokrasi etkiliydi.

Yeniçağa gelindiğindeyse, özellikle sanayi devriminin etkisiyle ekonomik, toplumsal, düşünsel ve siyasi yapıda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Ekonomik alanda, feodal üretimin kendine yeten, kendini yineleyen ama yenileyemeyen yapısının yerini, sanayi ve ticarete dayalı, kendini yenileyen ama yineleyemeyen kapitalizm almıştır. Ekonomik alanda meydana gelen bu değişim toplumsal alanı da ciddi ölçüde etkilemiştir. Sanayi devriminin etkisiyle önceleri daha zayıf bir konumda olan burjuva sınıfı güçlenmeye ve gelişmeye başlamış, serfler ve zanaatçılar ise fabrikalarla baş edemeyerek işçi sınıfına dönüşmüş, eski sınıflardan olan aristokrat sınıf ise geleneksel sınıfsal konumunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Düşünsel alanda ise yine sanayi devriminin etkisiyle dinsel düşünüşün etkisi azalmaya, bilimsel düşünüşün etkisi artmaya başlamıştır.

Avrupa'nın sınıflı bir yapıya sahip olduğunu, hemen hemen herkes kabul etmektedir. Ancak konu Osmanlı'ya geldiğinde bazı yazarlar Osmanlı'da sınıflı bir yapının bulunmadığını savunmaktadır. Bu nedenle, sınıftan bahsedilen bir çalışmada ilkin Osmanlı'da toplumsal sınıfların olup olmadığı konusunu açıklığa kavuşturmak gerekliydi. Çünkü bir kez Osmanlı toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu kabul edildiğinde, "Sınıfsal Ayrışmanın Osmanlı Siyasetine Etkisi" konusunu çalışmak neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bir toplumun sınıfsız olması için ya avcılık-toplayıcılık aşamasında kalması, ya mülkiyetin hiç olmaması, ya da sosyalist bir yapıda olması gerekmektedir. Osmanlı toplumu, elbette avcılık-toplayıcılık aşamasını geçmiş, yerleşik yaşayan, tarımsal üretimi olan, mülkiyetin mevcut olduğu ve Avrupa'dan geride

kalsa da sanayi üretiminin gerçekleştiği bir toplumdur. İstatistikler de bu yöndedir. Örneğin, 1914 yılında Osmanlı ulusal geliri, cari fiyatlarla 241 milyon TL'dir. Bu gelirin %54,2'si tarım, %12,4'ü sanayi ve %33,4'ü ulaştırma, bankacılık ve ticaretten sağlanmıştır. Bu nedenle tarımın, sanayinin, üretimin olduğu bir toplumda, toplumsal sınıfların bulunmadığını söylemek doğru olmayacağından, Osmanlı'nın sınıflı bir toplum yapısına sahip olduğunu ifade edebiliriz. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sosyalist bir devlet olmadığı da açıktır.

İstatistikler incelenmeye devam edildikçe, dini ve etnik alanlardaki farklılıkların sınıfsal alana da yansıdığı görülmektedir. Müslüman nüfus genellikle köylerde yaşadığı için tarım alanında çalışırken, gayrimüslim nüfus ise çoğunlukla şehirlerde yaşadığı için ticaret ve sanayi gibi alanlarda çalışmaktadır. Tezel'e göre de (2004: 24) Rumlar ve Ermeniler daha çok şehirlerde yaşadığından tarım dışı sektörlerde çalışmıştır. 1912'de ticaretle uğraşılan 18000 iş yerinin %15'i Türklere, %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere aittir. İmalat sanayi işyerlerinin ise, %73'ü Rumların olup çalışan 22000 işçiden %85'i de gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.

Osmanlı'nın sınıflı bir yapıda olduğu ortaya konduktan sonra, bu sınıfların neler olduğu, siyaseti nasıl ve ne derece etkilediği ele alınmalıydı. Öncelikle tarihsel süreçte varlığı daha eski olan sınıflardan yani geleneksel toplumsal sınıflardan başlamak gerekmektedir. Avrupa'da bu sınıfları "serfler ve aristokratlar" oluştururken, Osmanlı'da bu sınıf "köylü sınıfı ve ayanlar sınıfı"ndan oluşmaktadır. Köylü sınıfı, genellikle tarımla uğraşan, kırsal kesimde yaşayan, ekonomik açıdan çok güçlü olmayan, dini değerlere büyük önem veren kişilerden oluşmaktadır ve bu sınıf Osmanlı Devleti'ndeki en kalabalık toplumsal sınıftır. Bu sınıf en kalabalık toplumsal sınıf olmasına rağmen siyaseti etkileme düzeyi açısından, en güçsüz sınıflardan biridir. Bunda özellikle ekonomik açıdan yeterli

ölçüde güçlü olmamaları etkilidir. Siyasi, hukuki, ekonomik vb. konularda alınan kararlarda genellikle pek bir etkisi olmayan, görüşlerine danışılmayan köylü sınıfı, siyasi alanda tepkisini dile getirmek istediği nadir zamanlardaysa, bu tepkisini genelde dini temelde dile getirmiştir. Ayanlar sınıfı ise daha çok devletin verdiği yetkiyle belli bölgelerde vergi toplama, devlet işleri gibi işlerle ilgilenen, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıfladığı dönemde güçlenme imkânı bulan sınıftır. Köylü sınıfıyla karşılaştırıldığında bu sınıfın siyasete etkisi daha fazladır. Örneğin, Türk tarihinde anayasacılığın başlaması ayanlar sınıfının etkisiyle olmuştur.

Tarihsel olarak geleneksel toplumsal sınıflardan daha sonra ortaya çıkmış, sanayi devriminin etkisiyle gelişmiş modern toplumsal sınıfları ise “işçi sınıfı ve burjuva sınıfı” oluşturmaktadır. İşçi sınıfı bilindiği gibi üretim araçlarını elinde bulundurmayan, emeğinin karşılığı olarak maaşla çalışanlardan oluşmaktadır. Sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan işçi sınıfı, Osmanlı'da da bulunmasına rağmen, Osmanlı sanayisi Avrupa'nın gerisinde kaldığından bu sınıfa dâhil olanların sayısı da düşük kalmıştır. Bu nedenle işçi sınıfının siyasete etkisi de köylü sınıfınıninki gibi sınırlı kalmıştır. Burjuva sınıfına gelindiğindeyse, bunlar üretim araçlarını elinde bulunduran, sanayi üretimi ve ticaretle uğraşanlardan oluşmaktadır. Avrupa'da güçlü ticaret ve sanayinin etkisiyle, siyasette etkin toplumsal sınıflardan biri olan burjuva sınıfı, Osmanlı'da bu derece gelişmemiş ve dolayısıyla siyasetteki etkisi de sınırlı kalmıştır. Ancak dolaylı da olsa siyasette etkisi bulunan burjuva sınıfı, Osmanlı'da vatandaşlığa yönelik ilk belge olan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin yayınlanmasını sağlamıştır. Hatırlanacağı gibi bu kanunname kapitülasyonların etkilerinden korunabilmek amacıyla çıkarılmıştır.

Daha önceki toplumsal sınıflardan bahsedilirken, bu sınıflar “geleneksel” ve “modern” olmak üzere iki gruba ayrılmıştı. Bu ayrımın tarihsel süreçte ortaya çıktıkları

dönemler göz önünde bulundurulmuştu. Dikkat edilecek olursa, bu çalışmada geleneksel toplumsal sınıflar grubunda da modern toplumsal sınıflar grubunda da yer almayan, üçüncü bir toplumsal sınıf mevcuttur. Bu üçüncü toplumsal sınıfı ise “yöneticiler-bürokratlar sınıfı” oluşturmaktadır. Yöneticiler-bürokratlar sınıfını diğer sınıflardan ayıran şey, bu sınıfın diğerlerinden farklı olarak, altyapısal yani ekonomik etkilerle belirlenen bir sınıf olmayıp, üstyapısal yani siyasi etkilerle belirlenen bir sınıf olmasıdır. Bilindiği gibi köylü sınıfı gibi geleneksel sınıflar daha çok tarıma dayalı ekonomiyle ortaya çıkmış, burjuva sınıfı ve işçi sınıfı gibi sınıflar ise ticaretin gelişmesi, sanayi devrimi gibi ekonomik yapıda meydana gelen değişikliklerle ortaya çıkmıştır. Yöneticiler-bürokratlar sınıfını doğuran şey ise, Osmanlı Devleti’nin kendine özgü siyasi koşulları olmuştur. Burada Marx’ın “altyapı üstyapıyı belirler” kuralı, geçerliliğini kaybetmiştir. Yöneticiler-bürokratlar sınıfına bakıldığında, bu sınıfın üyeleri ne üretim araçlarını elinde bulundurmaktadır, ne de tarımsal üretim veya sanayi üretiminde yer almaktadır. Sınıfsal konumları tamamen devlet görevinde bulunmalarından, yani siyasi yapı tarafından belirlenmektedir. Bu sınıfın siyaseti etkileme düzeyine bakıldığında, siyaseti etkileme düzeyi en yüksek olan sınıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunda özellikle, daha önce de bahsedildiği gibi, devletin toplumsal yaşamda önemli bir yer tutması etkilidir. Örneğin Türk tarihinde anayasacılığın başlamasında etkili olan sınıf, ayanlar sınıfı olmasına rağmen, bunu devam ettiren ve tarihimizin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi’yi de hazırlayanlar yöneticiler-bürokratlar sınıfı olmuştur. Bunun yanında iç siyasetten dış siyasete, ekonomiye kadar alınan hemen her karar, izlenen çoğu politika bu sınıfın etkisi altında gerçekleşmiştir.

Son olarak söylenebilir ki günümüzde Türkiye Cumhuriyeti topraklarının hem Asya kıtasında hem de Avrupa kıtasında bulunmasından dolayı, Türkiye’nin ne bir Asya

ülkesi, ne de bir Avrupa ülkesi sayılmaması ve bir Avrasya ülkesi olarak adlandırılmasında olduğu gibi, Osmanlı Devleti de Avrupalı devletlerle yer yer benzerlik gösterse de çoğu zaman onlardan daha farklı bir seyir izlemiştir. Bu nedenle de, Osmanlı Devleti'nde sınıfsal ayrışma ve siyaset arasındaki etkileşim, kendine has bir şekilde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Ö., “Sosyolojinin Problemleri Bir Konusu Olarak “Sosyal Sınıf” Kavramı Üzerine Önemli Sosyologların Düşünceleri ve Yorumları”, İstanbul Sosyoloji Konferansları Dergisi, 2011 (26), ss. 281-308.

Akkaya, Y., (2007), “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye Solu ve İşçi Sınıfı”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, C. VIII, (1. baskı), ed. Murat Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul.

Aktay, Y., (2004), “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, C. V, (2. baskı), ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul.

Akyılmaz, G., (2015), Siyasi Tarih (1. baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Arslan, Z., (2005), “Türkiye’de Anayasacılık Hareketleri ve Liberalizm”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm, C. VII, (1. baskı), ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Arslan, Z., (2005), “Türkiye’de Liberal Düşüncenin Önündeki Engeller”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm, C. VII, (1. baskı), ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ateş, T., (1997), Siyasal Tarih (4. baskı), Der Yayınevi, İstanbul.

Avcılar, S., “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2003 (24), ss. 1-28.

Bakan, Selahaddin, Işıl, Arpacı, “Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2014/2 (2), ss. 131-140.

Bayraktar, R., “Sanayi Dönemi Sürecinde Fransa’da Din Anlayışı”, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, 2013/10 (40), ss. 213-222.

Belge, M., (2004), “Muhafazakârlık Üzerine”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, C. V, (2. baskı), ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul.

Belge, M., (2007), “Türkiye’de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, C. VIII, (1. baskı), ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

Benlisoy, F., (2007), “İştirakçi Hilmi”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, C. VIII, (1. baskı), ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bozkurt, G., (1998), “Azınlık İmtiyazları – Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş”, <<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/azinlik-imtiyazlari-kapitulasyonlardan-tek-hukuk-sistemine-gecis>> (25.11.2017).

Bozkurt, V., (2011), Değişen Dünyada Sosyoloji (6. baskı), Ekin Yayınevi, Bursa.

Callinicos, A., (2015), “Marxism and Politics”, What is Politics: The Activity and its Study, ed. Adrian Leftwich, Polity Press Ltd., Cambridge.

Cihan, A. ve İ. Doğan, (2006), “Klasik Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum”, Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, (1. baskı), ed. Memet Zencirkıran, Nova Yayınları, Ankara.

Cihan, E., “Bilimsel Düşünüşün Temel Nitelikleri”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1975, 41 (1-2), ss. 363-369.

Çaha, Ö., (2010), Siyasi Düşüncelere Giriş (2. Baskı), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.

Çetin, H., “Devlet, İdeoloji ve Eğitim”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, 25 (2), ss. 201-211.

Çiğdem, A., (2004), “Sunuş” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, C. V, (2. baskı), ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul.

Demir, İ., “Türkiye’de Sınıflar”, Sosyolojik Düşün Dergisi, 2017, 2 (1), ss. 12-30.

Divitçioğlu, S., (1981), Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu (3. baskı), Sermet Matbaası, Kırklareli.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur’an-ı Kerim, <kuran.diyaret.gov.tr> (30.05.2018).

Doğru, C., “Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engellenen Faktörler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2010, 11 (1), ss. 75-91.

Edgar, A. ve P., Sedgwick, (2007), Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar Sözlüğü, (çev. Mesut Karışahan), (1. baskı), Açılım Kitap, İstanbul.

Eroğlu, H., “Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2003, 43 (2), ss. 19-39.

Eryılmaz, B., (2013), Bürokrasi ve Siyaset (5. baskı), Alfa, İstanbul.

Etymonline, Online Etymology Dictionary, <<https://www.etymonline.com>> (15.05.2018).

Freyer, H., (2014), Sanayi Çağı, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Gandy, D. R., (2012), Marx and History: From Primitive Society to the Communist Future, University of Texas Press, Austin.

Goffart, W., (2006), Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Gözen, R., (2009), İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası, Palme Yayıncılık, Ankara.

Gözler, K., (2013), Türk Anayasa Hukuku Dersleri (14. baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

Gültekingil, M., (2007) "Sunuş", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol, C. VIII, (1. baskı), ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

Güzel, C., (2007), "Türkiye'de Maddecilik ile Maddecilik Karşıtı Görüşler", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol, C. VIII, (1. baskı), ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

Güven, T., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik", Türkiye İslam İktisadı Dergisi, 2016/3, (1), ss. 63-88.

Heater, D., (2007), Yurttışığın Kısa Tarihi (1. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Heywood, A., (2013), Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş (5. baskı), Adres Yayınları, Ankara.

Heywood, A., (2016), Siyaset Teorisine Giriş (7. baskı), Küre Yayınları, İstanbul.
History Studies, International Journal of History,
<<http://www.historystudies.net/dergi/tar2015125fc1c.pdf>> (30.05.2018).

Karakılıçık, Y., (2013), Yerel Yönetimler (1. baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Keyder, Ç., (2003), Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (9. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılıç, R., (2005), Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler (1. baskı), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Leftwich, A., (2015), "Thinking Politically: On the politics of Politics", What is Politics: The Activity and its Study, ed. Adrian Leftwich, Polity Press Ltd., Cambridge.

Levine, R. F., (2006), Social Class and Stratification: Classic Statements and Theoretical Debates, (2. baskı), Rowman & Littlefield Publishers Inc., Lanham.

MacKenzie, I., (2003), "The Idea of Ideology", Political Ideologies: An Introduction, (3. baskı), ed. Robert Eccleshall vd., Routledge, London.

Mardin, Ş., (1995), Din ve İdeoloji (7. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Ş., (1990), Türkiye' de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1 (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Marx, K., "Toplumsal Sınıflar ve Sınıf Çatışması" (çev. Özer Ozankaya), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1968, 23 (4), ss. 281-299.

Marx, K. ve Engels, F., (2003), Komünist Manifesto, çev. Levent Kavas, (1. baskı), İthaki Yayınları, İstanbul.

Miray, Erden, Yazgan, Yalkın, "Bilge İmparator Filozof Krala Karşı", Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, 2017 (6), ss. 121-151.

Morgan, L. H., (1907), Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress From Savagery Through Barbarism to Civilization, Henry Holt and Company, New York.

Oxford English Dictionary, <<https://en.oxforddictionaries.com/>> (18.05.2018).

Öksüz, E., "Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler", Sosyoloji Konferansları, 2014 (18), ss. 81-92.

Öz, M., "XVI. Yüzyılda Ladik Kazasında Mâlikane-Divani Sistemi", Vakıflar Dergisi, 1997 (26), ss. 65-73.

Özel, Soli, Ali, Sarıkaya, (2005), “Türkiye’de Liberalizmin Prangaları”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm, C. VII, (1. baskı), ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş., (2007), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914 (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Pilbeam, B., (2003), Conservatism in Crisis: Anglo-American Conservative Ideology after the Cold War, Palgrave Macmillan, New York.

Sander, O., (2011), İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih (21. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Sayinta, D., (2011), Modern Toplumun Hegemonya Kurucu Bir İlişkisi Olarak Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara.

Sezik, M., “Muhafazakâr Siyaset İdeolojisi ve Türkiye’de Muhafazakârlık”, I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, Bildiriler Kitabı, İstanbul, 2013, ss. 113-125.

Şahin, H., (2012), Türkiye Ekonomisi (12. baskı), Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

Şen, Mehmet Emin, Mehmet Ali Türkmenoğlu, “A Comparison Between European Feudality and Ottoman Fief System”, The Journal of Academic Social Science Studies, 2012/5 (4), s. 189-204.

Şenel, A., (2009), İnsanlık Tarihi (2. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Şenel, A., (2010), Siyasal Düşünceler Tarihi (2. baskı), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Şeyhanlıoğlu, H., “Siyasal Muhafazakârlığın Temel İlkeleri”, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2011, 1 (1), ss. 84-107.

Tabakoğlu, A., (2006), “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (1. baskı), ed. Mehmet Zencirkıran, Nova Yayınları, Ankara.

Tezel, Y. S., (2004), “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde “Muhafazakârlık” Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, C. V, (2. baskı), ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul.

Timur, T., (2001), Osmanlı Toplumsal Düzeni (4. baskı), İmge Kitabevi, Ankara.

Tortop, N., vd., (2010), Yönetim Bilimi (8. baskı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Tünay, M., (1995), Siyasal Tarih (1. baskı), İmge Yayınevi, Ankara.

Türk Dil Kurumu, <www.tdk.gov.tr> (14.05.2018).

Ünal, M., (2014), Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi (3. baskı), Fakülte Kitabevi, Isparta.

Ünsal, A., (1998), “Yurttaşlık Zor Zanaat”, 75 Yılda Tebaadan Yurttaşa Doğru, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Vergin, N., (2010), Siyasetin Sosyolojisi (7. baskı), Doğan Kitap, İstanbul.

Yılmaz, M., (2005), “Sunuş”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm, C. VII, (1. baskı), ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul.